

АРДЧИЛЛЫН ТӨЛӨӨХ ҮЙЛ ЯВЦЫН ӨРНӨЛ БА ЭРХ ЧӨЛӨӨНД ТЭМҮҮЛЭХҮЙ (АРДЧИЛЛЫН ДИЛЕММА – I)

О.Хатанболд

ШУА-ийн Философийн хүрээлэнгийн

Улс төр – эрх зүйн салбарын эрдэм шинжилгээний дэд ажилтан

Дамдин Д.Бадараев

ОХУ-ын ШУА-ийн Сибирийн салбарын Монгол, Төвд,

Буддын судлалын хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан

Оршил

Энэхүү өгүүллийг тэрлэхийн учир нь, ардчилал болон түүний төлөвшил хийгээд гарсан өөрчлөлтийг судалгааныхаа чиглэл болгон сонгон судалж буй зохиогчийн сүүлийн үед хийсэн эмпирик мэдээлэлд анализ хийх хэлбэрээр ардчиллын төлөөх үйл явцад оруулж буй улс орнуудын туулсан замналыг *«Ардчиллын төлөөх үйл явцын өрнөл ба эрх чөлөөнд тэмүүлэхүй»* хэмээх сэдвийн дор нөхцөл байдалд дискурс анализ хийхийг зорьсон болно. Чингэхдээ 1959 онд АНУ-д өрнөсөн Ардчиллын төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөн, 1989 онд БНХАУ-д өрнөсөн ардчилал, хүний эрх, авлига, хүнд суртлыг халахын төлөө өрнүүлсэн ширүүн тэмцэл хийгээд Тяньаньмэний талбайд болсон аймшигт явдлын 30 жилийн ойд зориулан эл үйл явдал гарах болсон шалтгаан хийгээд түүнд үзүүлсэн эрх баригчдын хандлага, сөрөг арга хэмжээ, Зүүн европын улс орнуудад дэгдсэн ардчиллын төлөөх цогтой тэмцэл, ЗХУ-ын задрал зэрэг асуудлыг хөндөхийн зэрэгцээ эл үйл явц монголчуудад хэрхэн нөлөөлсөн талаарх үйл явцын мөн чанарыг тодруулахыг зорьсноороо онцлогтой. Мөн ардчиллыг бэхжүүлэх, улмаар түүнийг гажуудахад нөлөөлж буй сүүлийн үеийн үйл явдлыг шинжлэн зохиогчийн ШУА-ийн Философийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний цуврал бичиг *«Философи, эрхийн судлал- XXXII»* (Уб., 2017) дугаарт хэвлэгдсэн *«Монголчуудын ардчиллын тухай ойлголтын шинжилгээ: дискурс анализ»* эрдэм шинжилгээний өгүүллийн үргэлжлэл болгон энэхүү өгүүллийг тэрлэв.

Ардчилал амжилттай өрнөх эсэх нь мөн чанараараа ард иргэдээс болон тухайн ардчилсан нийгэмд оршин буй нийгмийн ба улс төрийн сонирхлын бүлгүүдийн хоорондын уян хатан, шударга харилцаанаас шалтгаалдаг үйл явц, харин аль нэг улс төрийн нам, эвсэл хүчирхэг гүрний нөлөөнөөс үл хамаарах учиртай. Тиймээс ардчилал нь түүхийн бэрхшээл, сорилт цаг үеийг туулан хөгжиж боловсорсон үйл ажиллагаа, дэг журмын арга хэмжээ мөн агаад ардчилал бол хүний эрх, эрх чөлөөг хуульчлан баталгаажуулснаар хүний үзэл бодол, итгэл үнэмшил, бодит үзэгдэл болоод хариуцлагаар дамжин хөгжих арга хэрэгсэл, орчин үеийн төр, нийгмийн хөгжил дэх хамгийн чухал асуудлуудын нэг болон холбогддог¹. Энэ утгаараа, ардчилал бол

¹ Антони Гидденс. Социологи. ред. Ганхуяг Д. МУИС, НШУС. УБ., 2006. 250 дахь тал.

зөвхөн тухайн улс эсвэл төр засгийн хүрээнд хамаатай зүйл огт биш, харин ардчилсан зарчмууд нь аль ч төрлийн эвлэл холбооноос хамтын шийдвэр гаргахтай холбоотой үйл явц. Үнэндээ төр улсын түвшин дэх ардчилал, нийгмийн бусад харилцаа, институтын хүрээн дэх ардчилал хоёрын хоорондын чухал холбоо юм. Төр улсын хэмжээний институци бол нийгмийн хэргийг бүхэлд нь зохицуулах чиг үүрэгтэй, албадан татвар ногдуулах, гишүүдийнхээ үхэх, амьдрахыг шийдэх хүртэл эрх мэдэлтэй, хамгийн өргөн хүрээг хамардаг учраас төр улсын төвшний ардчилал шийдвэрлэх бол улс орон, ард түмний хөгжил дэвшилд ач холбогдолтой билээ.

Асуудлын үндэслэлийг тодорхойлохуй

Аль ч улс үндэстэн ардчиллыг үнэт зүйлээ болгох нухацтай учир шалтгаан бий. Учир нь ардчилал бүх хүмүүст адил тэгш хандахыг зорьдог тухай английн эрх зүйн онолч Йереми Бентам, угаасаа зарим хүмүүсийн амьдрал бусдаасаа илүү үнэ цэнэтэй байсан гэж үздэг аристократ үзлийн эсрэг цохилт болгож «хүн бүр хэн нэгний хувьд үнэ цэнэтэй бөгөөд нэгээс олон хүний хувьд хэн ч үнэ цэнэгүй» гэжээ. Эрх тэгш байдлын зарчимд төр засгийн бодлогоор хүмүүсийн ашиг сонирхолд адил тэгш хандахыг шаардаад зогсохгүй тэдний үзэл бодол ч адил тэгш үнэ цэнэтэй байхыг шаарддаг. Тэр утгаараа бидний «сонгодог» гэж нэрлэх дуртай тодорхойлолтууд бүрэн хариулт өгч чаддаггүй. Энд нэг талаас, шинжлэх ухааны тодорхойлолтын агуулга, нөгөө талаас иргэд олон нийтийн ойлголт, төсөөллийн зөв харьцааг тогтоох, ухамсартай үйл ажиллагааг хослуулах чухал болсон.

Иймээс аливаа ард түмэн өөрсдийн өмнө бий болсон асуудлуудын талаар тодорхой буюу рационал санаа бодолтой байдаг бөгөөд тэрхүү санал бодол нь ардчилсан оронд өөрсдийн санаа бодлоо баталгаажуулахын тулд түүнийг хэрэгжүүлэхээр ажиллах, цаашлаад өөрсдийн төлөөлөгчөө сонгодог нь бидний өнөөг хүртэл баримталж ирсэн сонгодог онолын эргэлзээг тайлах гэсэн оролдлого билээ. Нэг үгээр хэлбэл, ард түмний гол үүрэг бол төр засаг болоод гүйцэтгэх засаглалыг бүрдүүлэх эсвэл түүний үүргийг хэрэгжүүлэх завсрын нэгэн байгууламжийг бүрдүүлэхэд оршдог. Тодруулбал, ардчилсан арга гэдэг нь хувь хүмүүс ард олны саналын төлөөх өрсөлдөөнт тэмцлээр шийдвэр гаргах эрх мэдлийг олж авдаг явдлаар илэрхийлэгдсэн улс төрийн шийдвэр гаргах тэрхүү институционал журам юм. Энэхүү өөр хоорондоо холбоотой үйл явцын бодит хэрэгжилт ардчиллыг хөгжүүлэх талаар хүрсэн төвшин, ардчиллын үзэл санааны үнэ цэнийг харуулж, тухайн орон ардчилсан орон мөн, бишийг тодорхойлоход арга зүй үнэ цэнэтэй хэвээр байна. Тиймээс эрх тэгш байдлын зарчимд төр засгийн бодлогоор хүмүүсийн ашиг сонирхолд адил тэгш хандахыг шаардаад зогсохгүй тэдний үзэл бодол ч адил тэгш үнэ цэнэтэй байхыг шаарддаг. Энэ утгаараа бүх нийтийн хэрэгцээ, жирийн иргэдийн хэрэгцээ шаардлагыг хангахдаа ардчилсан төр засаг бусад төрлүүдээсээ илүү юм. Бодлогын талаар хүмүүс хэдийчинээ их ярьж хэлнэ, тэд өөрсдийн санал бодол, хүсэл зоригийг төдийчинээ ихээр бодлогод тусгуулах боломжтой байдаг. Хэрэв төрийн эрх баригчид бодлогоо олон нийтийн нөлөө буюу хяналтад өртөхгүй байхаар зориуд далд санаа агуулж боловсруулсан бол тухайн бодлого нь ард түмний хэрэгцээ шаардлагад нийцэхгүй, өөртөө үйлчилсэн, ялзарсан бодлого байх болно.

Өнгөрсөн гучин жилийн хугацаанд ардчиллын үзэл санаа олон нийтийн хувьд сэтгэл хөдлөлөөс хальж, тэдний өдөр тутмын аж байдал, үйл хэрэг² болсон төдийгүй ардчилал, эрх

---

² Хатанболд О. Ардчиллыг ойлгохуй ба судлахуй: Монголын жишээн дээр. ред. Чулуунбаатар Г., Цэцэнбилэг Ц., Ганбат Д нар. «Соёмбо» принтинг. УБ., 2017. 30-33 дахь талууд.

чөлөө гэдэг нь хэн бүхэн өөрийн дураар авирлах, эмх замбараагүй байхын нэр биш юм. Ардчилал, эрх чөлөөг цаг ямагт иргэний үүрэг хариуцлагатай холбож, хэм хэмжээнд нь эдлэх нь бидний оршин буй энэ цаг дор хийгээд ирээдүйд ч илүү их ёс зүйтэй, хэм хэмжээг баримталсан байхыг шаардах нь дамжиггүй. Ардчилал, эрх чөлөө хэрэгжиж уг сурвалж нь зөвхөн хувийн өмчид л тулгуурлана. Зах зээл гэдэг нь мөн л хувийн өмчийн нөхцөлд хэрэгжих ба энэ утгаараа ардчилал-зах зээл-эрх чөлөө хэмээх бие биеэсээ хамааралтай ойлголт³ хэмээн хэт туйлширсан хандлага буй гэлтэй. Гэтэл өнөө цагт, бидний олж мэдснээр «зах зээл» гэдэг үгийг бие бодисгүй «үл үзэгдэх гар»-аар удирдуулдаг «чөлөөт зах зээл» бүхий «жинхэнэ» капитализм ямар сайхан хэмээн мөрөөдөн байх ахул зах зээл гэдэг нь гагцхүү үзэл суртлын арга маягаар боловсруулсан, бодит байдлаас хол хөндий хийсвэрлэл төдийгүй шинжлэх ухаанаар олдсон бодит байдлыг хэлж буй хэмээн сурталчилдаг онолчдын зохиолуудад улайрсан үзэл суртал гоё сайхан хэлбэртэй зүйл. Угтаа чөлөөт зах зээл бол чөлөөт өрсөлдөөн мөн агаад уг өрсөлдөөнд оролцож байгаа хүмүүс өрсөлдөж буй тухайн хүрээндээ чөлөөтэй, бие биеэс үл хамаарах үйлдэл болой. Угтаа өрсөлдөөн бол амгалан сайхан дүр төрх лүгээ огтхон ч адилгүй, гагцхүү хүн төрөлхтнийг сайн сайхан болгох хэрэгсэл ч биш, харин амьдрахуйн төлөө тэмцэл, өрсөлдөгчөө шахан зайлуулах эцсийн дүндээ өрсөлдөөнийг өөрийг нь устгахад чиглэгддэг тэмцлийн хэрэгсэл, саад тотгор тавих, мэхлэх, хүчирхийлэх, рекламдах, эсрэг талаа устгах, гэмт хэрэг хийх, бүлэглэлд хуваагдан талцан муудалцах явдлын цогцолбор буй. Тэгэхлээр, ардчилсан эрх чөлөөний тухай өрнийн үзэл суртал, ухуулга ятгалгад яригддаг тэр бүх зүйл мөн л худал дэмий хэдий ч эрх чөлөө бол западнизмын үзэл суртлын шүтээн төдийгүй эрх чөлөө бол хүний амьдралын эрхэм дээд үнэт зүйл мөн хэмээдэг. Гэхдээ хүний эрх, иргэний эрх чөлөө гэдэг нь үнэмлэхүй төгс сайн сайхан биш, харин угаас заяагдсан сайн сайхан, муу муухай ч огт биш, зөвхөн иргэн хүний статусыг тогтоосон эрх зүйн хэм хэмжээ⁴ төдий зүйл ажээ.

Чингэхлээр ардчиллын нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн үнэт зүйлс тухайн ард түмний амьдрал үйл ажиллагаа, нийгэм-улс төрийн бодит практикт биежиж хэрэгжсэн төлөв байдлыг, эсвэл хэрэгжиж биелсэн байх үеийн тухай угтан тоймлосон төсөөллийг тэр улс үндэстний ардчиллын загвар гэж болзмол байдлаар нэрлэж болно. Энэ нь эгэл жирийн иргэний амьдралын хэвийн үйл ажиллагаанаас эхлээд улс төрийн засаглалын хэлбэр, бүтэц хүртэл өргөн хүрээтэй нийгэм, улс төрийн үзэгдэл, үйл явцыг хамарна. Иргэдэд ээлтэй сайн бөгөөд ардчилсан засаглал⁵ гэдэг нь иргэдэд тэгш боломж олгох, нийгэм, эдийн засгийн тэнцвэртэй байдал бий болгох талаар нийгэм өөрийгөө зөв зохион байгуулах тухай асуудал юм. Дэлхийн улс орнуудад төлөвшин хөгжиж, бэхжиж буй ардчиллын үндсэн хоёр шалгуур нь улс төрийн эрх, иргэний эрх чөлөөний төвшинг үндэслэн улс орон бүрийн зэрэглэлийг харуулсан судалгаа, баримтуудыг судлан мэдэх нь зайлшгүй хэрэг мөн.

Ардчилал ба төрийн хоорондын уялдаа холбооны тухайд гэвэл, улс төрийн эрх мэдлийг иргэд авснаар ардчиллын эзэд болдог. Мөн иргэдэд субъектив эрхийг хуулиар бүгдэд нь олгодог. Дээд төвшний дүрэм журмаас эхлээд тухайлбал, Үндсэн хуулиас хуулийн тогтолцоо нь иргэдийн чөлөөт сонгуулиар санал өгөх замаар өөрсдөд нь олгосон эрхээ төрөөр дамжуулан хэрэгжүүлэх боломж юм. Иргэд зөвхөн эрхээ эдлээд зогсохгүй, хамтарсан шийдвэр гаргахад

³ МҮАН. Хараацайн жигүүр цуцахгүй. Бяцхан ном II. УБ., 1996. 172 дахь тал.

⁴ Зиновьев А. Өрнө дахин: Западнизмын гоц үзэгдэл. орч. Даш-Ёндон Б, ред. Чулуунбаатар Г. «Соёмбо» принтинг. УБ., 2017. 45, 46, 47, 78 дахь талууд.

⁵ МХЗ-9 төсөл. НҮБХХ. Төрийн захиргаа ба ардчилсан засаглал: Иргэддээ үйлчилдэг засгийн газар. орч. Даваадулам Ц. УБ., 2008. 28 дахь тал.

иргэдийн үндсэн эрх ашиг нь анхдагч байна. Орчин үеийн ардчилал нь хүмүүсээр удирдуулах нь ч юу юм, хүмүүст хамаатай, хүмүүсийн төлөө байх ёстой гэдгийг ухамсарлах хэрэгтэй ажгуу. Ардчилал иргэдийн амьдрал ахуйд хэрхэн нөлөөлж буйг шинжлэн судлах байнгын тогтмол, давталттай судалгааг явуулснаар ард түмний ардчиллыг ойлгох эерэг, сөрөг хандлага, нөхцөл шалтгааныг тодруулснаар ардчиллын бодит дэмжлэг хэрхэн өсч мөн хэрхэн буурч байгаа талаарх илэрхийлэхийг олж тогтооно.⁶ Өөрөөр хэлбэл, ардчиллын явцад иргэдийн ахуй амьдрал төр засаг, улс төрчдөөс хамаарах байдал аажмаар багасч харин өөрсдийнх нь идэвх санаачилга, хүчин чармайлтаас илүүтэй хамаарах байдал тул удаан боловч нэмэгдэж буй гэсэн үг.

Чингэхлээр, аливаа улсын ард иргэдээ дэмжсэн хууль, бодлого бүрийн гол зорилго нь төрийн тогтолцоог бэхжүүлэх, ардчиллыг гүнзгийрүүлэхэд чиглэгдэж байдгаараа улс үндэсний эрх ашигт үйлчилж байх ёстойгоос гадна улс төрч бүхэн улс төрөөр тоглож, хууль санаачлагч бүр хуулиар тоглоод, зальхай завшигч бүхэн шунал хүсэлдээ хөтлөгдөн хөрөнгө мөнгө завшаад, эрх мэдэлтэй, албан тушаалтай болоод байх нь үндэсний эрх ашигт нийцэхгүйгээс гадна улс орны ирээдүйн хөгжил, хүн ардын итгэл үнэмшлийг уландaa гишгэж, ард олноо гутаан доромжилж хүсэл тэмүүллийг «цаазлан» боомилж буй явдал болно гэдгийг ухах нь ардчиллыг ойлгохуйц үндэслэл оршино.

Ардчиллын төлөөх үйл явцын өрнөл ба эрх чөлөөнд тэмүүлэхийн учир юунд оршино вэ ...

Бид энэ хэсэгтээ ардчиллын төлөөх үйл явцын өрнөлт хийгээд түүний түүхийг эргэн харах нь зүйтэй хэмээн үзэв. Дэлхийн улс орнуудад төлөвшин хөгжиж, бэхжиж буй ардчиллын үндсэн хоёр шалгуур нь улс төрийн эрх, иргэний эрх чөлөөний төвшинг үндэслэн улс орон бүрийн зэрэглэлийг харуулсан судалгаа, баримтуудыг судлан мэдэх нь зайлшгүй хэрэг мөн. Ардчилал ба төрийн хоорондын уялдаа холбооны тухайд гэвэл улс төрийн эрх мэдлийг иргэд авснаар ардчиллын эзэд болдог. Мөн иргэдэд субъектив эрхийг хуулиар бүгдэд нь олгодог. Дээд төвшний дүрэм журмаас эхлээд тухайлбал, Үндсэн хуулиас хуулийн тогтолцоо нь иргэдийн чөлөөт сонгуулиар санал өгөх замаар өөрсдөд нь олгосон эрхээ төрөөр дамжуулан хэрэгжүүлэх боломж юм. Иргэд зөвхөн эрхээ эдлээд зогсохгүй, хамтарсан шийдвэр гаргахад иргэдийн үндсэн эрх ашиг нь анхдагч байна. Орчин үеийн ардчилал нь хүмүүсээр удирдуулах нь ч юу юм, хүмүүст хамаатай, хүмүүсийн төлөө байх ёстой гэдгийг ухамсарлах хэрэгтэй ажгуу.

Учир нь дэлхий дахины болон тодорхой улс үндэстний аль ч төвшинд соёл иргэншлийн шинэ цагирагт орох шаардлага гарцаагүй гарч ирсэн үед аль хэдийнээ тэрхүү алсад хүрэх замаа гаргаад нэгэнтээ эхэлсэн буй. Энэ нь «шинэ өөрчлөлт, боловсронгуй дэвшил» байх ёстой бөгөөд зорилго нь хямралаас өмнөх цаг үе, дэг журамд зүгээр нэг буцаж орох явдал биш харин дэлхийн хөгжлийн шинэ хэв загварт шилжих явдал мөн. Үүнтэй холбогдуулан өөрчлөн байгуулалтын туршлагыг бүх талаар эргэж авч үзэх нь сонирхолтой бас ашиг тустай байж болох бөгөөд энэ нь олон улсын хоорондын харилцааны үр дүнтэй, гүн гүнзгий өөрчлөлтийн тэр замд буцваас оруулах шаардлагатайг гэрчлэн харуулж буй юм.⁷ Нөгөө талаар, ЗХУ бутарч,

⁶ Хатанболд О. Монголын ардчиллын үнэлгээ: арга зүй ба кейс. Улс төр судлалын доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээлийн хүрээнд хийсэн шинжээчдийн үнэлгээ. «Адмон» ХХК. УБ., 2016.

⁷ Горбачев Михаил Сергеевич. Бүх юм өөрийн цаг хугацаатай. орч. Баатар Ч. ред. Жавхлан Н. Анхны хэвлэл. «Монсудар» Хэвлэлийн газар. УБ., 2013. 477 дахь тал.

дэлхийн социалист систем задарснаар энэ бүлэг улсын баримталж ирсэн гадаад бодлогын социалист интернационализм, пролетарийн интернационализм, энх тайвнаар зэрэгцэн орших тухай гурван зарчим аяндаа хүчингүй болжээ. Эл байдлын тод жишээ нь Чехословак, Болгар, Унгар, Польш зэрэг орнуудад мөн ардчилал, эрх чөлөөг шаардсан жагсаал цуглаан өргөн олон түмнийг хамрах болсон нь Зүүн европын социалист орнуудад эрх барьж буй коммунист намууд нь өрсөн даалуу нурж буйн адилаар нуран унаж байв. Угтаа Зүүн европын социалист орнууд өрнөдтэй шууд залгаа оршдог, цаанаас нь хүчирхэг радио долгионоор цацдаг ардчилал, эрх чөлөөний үзэл санааг хүлээн авах боломж нь биднээс хавьгүй илүү байв. Тэнд коммунист дэглэмүүд тогтоод 40 гаруйхан жил болж байгаа, өмнө нь чөлөөт зах зээл, хувийн өмчийн олон зуун жилийн уламжлалтай байсан зэрэг нь ардчилсан өөрчлөлт ийм хурдтай өрнөхөд нөлөөлсөн байх. Өөрөөр хэлбэл, нэр дэвшигч нэг суудлын төлөө өрсөлдөх зөв гэдгийг эрх барьж буй намд зөвлөх явдал өдөр ирэх тусам ойлгон ухамсарлах хүмүүсийн тоо нэмэгдэж⁸ байжээ.

Дээр дурдсан нөхцөл байдал нь бидний мэдэх ардчилсан өрнөлтийн хамгийн ойрын үзэгдэл юм. Учир нь, ардчиллын төлөөх үйл явцын өрнөлт социалист блокийн орнуудад өрнөсөн хэмээдэг авч, энэхүү шинэ давлагаа түүнээс өмнө АНУ-д «Дайныг биш хайрыг бий болгоцгооё» (*Make love -not war*) гэсэн уриатай Вьетнамын дайныг эсэргүүцсэн Америкийн залуучуудын энх тайван, хүмүүнлэг нийгмийн төлөөх тэмцэл, капиталист орнуудын улс төрийн сэтгэлгээний өөрчлөлт, шинэчлэлийг эрэлхийлсэн залуусын зоримог алхмаас эхэлснийг энд дурдах нь зүйтэй. Тэдний дэвшүүлсэн эл уриалга нь шинэ эриний залуучуудын өнгө төрхийг бүрдүүлэхийг зорьсон Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөн⁹ (*Students for Democratic Society*) зохион байгуулагдан үйл ажиллагаагаа эхлүүлсэн нь буй*. Энэхүү эхлүүлсэн үйл хэрэг нь дараах байдлаар бодит илрэл болон өрнөжээ. Тус хөдөлгөөн нь АНУ-ыг зөвхөн нийгмийн элит, нийгмийн бодлогыг хянадаг загвар улс төдий төрийн системээс өөрчлөгдөж, иргэдийн өмнө тулгарч буй аливаа хүчирхийллээс ангид байж асуудлыг илүү хүмүүнлэг, яриа хэлцлийн төвшинд шийдвэрлэж байх шинэ нийгэм болгон өөрчлөн хөгжүүлэхийг зорьж байсан нь зарим талаар төрийн албан тушаалтнуудтай тэдний санаа бодол зөрчилддөг байв. Учир нь Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөнийг үүсгэн байгуулагч гишүүд 1962 онд батлагдсан баримт бичигтээ олон улсын энх тайван байдлыг сахин хамгаалах, үр ашиггүй бодлого шийдвэрийг зогсоох, улмаар арьс өнгөөр ялгаварлан гадуурхах, материализм, милитаризм, ядуурлыг бууруулах зэрэг нийгмийн өмнө тулгамдаж буй олон тооны сөрөг асуудлуудыг шийдвэрлэж чадахгүй байгаа тухайн үеийн Америкийн улс төрийн системийг зоригтой шүүмжилсэн байна. Эл дурдсан асуудлуудыг тус хөдөлгөөний анхны улс төрийн тунхаг бичигт* иргэдийн амьдрал ахуй хийгээд сайн сайхан байдалд шууд нөлөөлөхүйц нийгмийн шийдвэр гаргаж, улмаар иргэдийг нийгмийн асуудлаа шийдвэрлэхэд оролцох эрх мэдэл олгох «бүрэн оролцооны ардчилал»-ыг бий болгохыг уриалсан байна. Ийнхүү оролцооны ардчиллыг өргөжин тэлж,

⁸ Амарсанаа С. Ардчилсан хувьсгалын тэргүүн эгнээнд. Тэргүүн дэвтэр. ред. Төмөрчөдөр Ж. «МН Технологи» ХХК-ний хэвлэх үйлдвэр. УБ., 2011. 47-48 дахь тал.

⁹ Дэлгэрэнгүйг <https://www.britannica.com/topic/Students-for-a-Democratic-Society>-ээс үзнэ үү.

* Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөн нь Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөнийг үндэслэн байгуулсан бөгөөд тус хөдөлгөөн нь 1959 онд Аж үйлдвэрлэлийн Ардчиллын Лиг (*League for Industrial Democracy*) буюу хуучин нийгмийн боловсролын байгууллагын салбар болон хөгжсөн радикал залуучуудын байгуулсан хөдөлгөөн юм. Дэлгэрэнгүйг <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1201/students-for-a-democratic-society>-ээс үзнэ үү.

* Порт Хуроны мэдэгдлийг Мичиганы их сургуулийн оюутны сонины редактор асан 22 настай Том Хайден бичжээ. Дэлгэрэнгүйг <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1201/students-for-a-democratic-society>-ээс үзнэ үү.

улмаар оюутнуудын тэмцэл хөдөлгөөн эрчимжихэд нөлөөлсөн зүйл бол Вьетнамын дайн бөгөөд 1966 оны 1 дүгээр сард Ерөнхийлөгч Линдон Б.Жонсон*(Lyndon B. Johnson)-ы засаг захиргаанаас гаргасан хуулийн төсөл болох дайнд оюутнуудыг автоматаар цэргийн албанд татах болсон нь тэмцлийг үлэмж эрчимжүүлсэн аж. Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөний «Дайныг бус хайрыг түгээцгээе», «Хүмүүсийг бус, хэзрөө шатаа», «Энэ бол там, Бид үгүй гээж хэлнэ, Бид явахгүй!» гэсэн лоозон нь дайны эсрэг хөдөлгөөнийхний гол уриа болж байлаа. Нөгөө талаар оюутан залуучуудын ардчиллын төлөөх эл хөдөлгөөн улам бүр газар авч, улмаар гишүүнчлэл нь нэмэгдэх тусам дотооддоо фракцын хэлбэрт хуваагдан бие биенийхээ үзэл бодлыг хүлээн зөвшөөрөх, харилцан ойлголцож зөвшилцөх асуудал үлэмж сорилт бэрхшээл болсноор бие биенээ үл тэвчих хурц тэмцэл бий болж тус хөдөлгөөний улс төрийн хөтөлбөрийг удирдан чиглүүлэх, үйл ажиллагаандаа хяналт тавих талд өрсөлдөөн үлэмж хурцадсан. Чингэхэд Холбооны мөрдөх товчооны хатуу мөрдлөгийн дор хөдөлгөөний зарим удирдагчдыг алан хядах ажиллагаатай холбогдуулан байцаалт авах, мөн Че Гевара, Мао Зедун мэтийн хатуу чиг шугам баримталдаг гүн ухааны үзэл хийгээд хэт радикал байр суурийг баримтлагчдын хувьд хорлон сүйтгэх, алан хядах үйл ажиллагаатай холбогдуулан мөрдөн байцаах сэдэв болсноор эл хөдөлгөөний үйл ажиллагаа саармагжиж, тасалдаж улмаар Вьетнамын дайны төгсгөлд буюу 1970-аад оны дунд үеэс эл хөдөлгөөн бүхэлдээ үгүй болжээ. Энэ бол аливаа ардчилсан хөдөлгөөнийг дотроос нь саармагжуулах, идэвхтэй үйл ажиллагааг нь сулруулах улс төрийн тоглоом (Game of Politics)-ын нэг жишээ хийгээд үзэл бодлоо нэгтгэж нэгэн зүгт удирдан жолоодох хүч, дотоод нөөц бололцоогүй байдлаас нөлөөлж буйн тод илрэл гэж болно.

Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөн нь 1959 онд улс төрийн өөрчлөлтийг уриалж Хүчирхийллийн эсрэг залуучуудын бүлэг болон байгуулагдсан түүхтэй. Тэд 1960-аад онд эхэлсэн Вьетнамын дайныг эсэргүүцэж улс төрийн өөрчлөлт хийх, энх тайвнаар оршин тогтнохыг уриалсан залуучуудын тэмцлийг эхлүүлсэн юм. Энэ зураг дээр Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөний нэгэн удирдагч Роберт Пардун 1965 оны 4-р сарын 17-нд Техас муж дахь Линдон

* Линдон Байес Жонсон (Lyndon Baines Johnson) 1960 онд АНУ-ын дэд ерөнхийлөгчөөр сонгогдсон. Тэрбээр 1963 оны 11 дүгээр сарын 22-ны өдөр буюу АНУ-ын 35 дахь ерөнхийлөгч Жон Кеннедийн Техас мужийн Даллас хотноо бусдад хорлогдсоноос хэдхэн цагийн дараа Вашингтон уруу ерөнхийлөгчийн онгоцоор (Air Force One) нисэж байх үедээ буюу онгоцондоо ерөнхийлөгчийн тангараг өргөж АНУ-ын 36 дахь ерөнхийлөгч болсон. Тэрбээр 1964 онд Аризона мужаас сенатын танхимын гишүүнээр сонгогдсон Бүгд Найрамдах сенатч Барри Голдоутертын эсрэг ерөнхийлөгчийн сонгуульд Ардчилсан намаас нэр дэвшин өрсөлдөж, ялалт байгуулан АНУ-ын ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх баталгаатай болж улмаар өөрийн дэвшүүлсэн ерөнхийлөгчийн хөтөлбөрийг конгрессоор батлуулсан байна. Түүний бүрэн эрхийн хугацаанд 1964 оны 7-р сарын 2-ны өдөр Иргэний эрхийн тухай хуульд гарын үсэг зурснаар Мартин Лютер Кингийн «*Надад мөрөөдөл бий/I have a dream*» хэмээх 1963 онд хэлсэн илтгэлийн үнэ цэнийг үлэмж нэмэгдүүлж, түүний мөрөөдлийг биелүүлэхэд Америкийн ард иргэдийг уриалан дуудсан томоохон алхам болсон байна. Тэрбээр мөн 1965 онд Сонгуулийн эрхийн тухай хуулийг Конгрессоор батлуулан гарын үсэг зурсан бол 1968 онд *Шударга орон сууцаар хангагдах эрхийн тухай хууль (Fair Housing Act)*-ийг баталж арьсны өнгө, шашин шүтлэг, үндэсний гарал үүсэл, хүйс дээр суурилсан аливаа худалдаа, түрээс, орон сууцны санхүүжилтийн ялгаварлан гадуурхайг хориглох тухай хуулийг баталснаар АНУ-ын хууль эрх зүйд гарсан томоохон ялалт болсон юм. Линдон Б.Жонсон 1969 оны 1 дүгээр сарын 20-ныг хүртэл АНУ-ын ерөнхийлөгчөөр ажилласан бөгөөд дахин сонгогдохоос өөрийн хүсэлтээр татгалзсан нэгэн байв. Тэрбээр 1973 онд таалал төгсжээ. Дэлгэрэнгүйг <https://www.biography.com/us-president/lyndon-b-johnson>-ээс үзнэ үү.

Б.Жонсон эдлэн газрын ойролцоох цэцэрлэгт хүрээлэнд хэвлэлийнхэнд хандан Ерөнхийлөгч Жонсоны засаг захиргаанаас хэрэгжүүлж буй Вьетнам дахь бодлого, үйл ажиллагааг буруушааж эсэргүүцлийн жагсаал хийж буй.

Эх сурвалж: <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1201/students-for-a-democratic-society/> Ассошейтэд пресс (The Associated Press)-ийн гэрэл зураг. Зурагчин Ферд Кауфман (Ferd Kaufman).

Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөний гишүүдийн ихэнх нь 1930-аад оны үеийн нийгмийн дэвшилтэт, радикал үзэлтэй залуучуудын нийгэмлэгийн «улаан живэхтэй нялх хүүхдүүд» хэмээн нэрийддэг асан гишүүдийн үр хүүхдүүд байв. Шинэхэн байгуулагдсан Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөн нь 1960 онд анхны хурлаа Мичиган мужийн Анн Арбор хотноо зохион байгуулж Роберт Алан Хаберыг ерөнхийлөгчөөр сонгожээ. Хэдэн зуун иргэд

Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөнийхөнтэй хамтран Вьетнамын дайны эсэргүүцэн жагсаал хийж, Лос Анжелосийн иргэний төвөөс Холбооны байрнаас Шүүхийн байрыг чиглэн эсэргүүцлийн жагсаал хийж буй нь. 1968 оны 1-р сарын 12. Лос Анжелос хот. (Ассошейтэд пресс (The Associated Press)-ийн гэрэл зураг. Зурагчин Харолд Филан (Harold Filan) Эх сурвалж: <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1201/students-for-a-democratic-society/>

Ардчилсан нийгмийн төлөөх оюутнуудын хөдөлгөөнийг үүсгэн байгуулагч Том Хайден 1968 оны 10 дугаар сарын 23-ны өдөр Ерөнхийлөгчийн Хүчирхийлэлтэй тэмцэх комиссын өмнө мэдүүлэг өгч буй нь. (Ассошейтэд пресс (The Associated Press)-ийн гэрэл зураг). Эх сурвалж: <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1201/students-for-a-democratic-society> Хэйдэн хожим нь «...Порт Хуроны мэдэгдлийн төсөлд Зөвлөлт холбоот улсыг хүчтэй эсэргүүцсэн хэмээн оруулсан байдаг. Гэхдээ Майкл Харрингтон болон Аж үйлдвэржилтийн ардчиллын лиг (League for Industrial Democracy)-ийн удирдагчдад энэ нь хангалтгүй байсан юм. Тэд үнэмлэхүй тодорхой зүйлийг хүсч байсан, тухайлбал, АНУ цөмийн зэвсгээр хөөцөлдөх энэхүү өрсөлдөөнд ямар ч гэм буруугүй гэдгийг оруулахыг хүсч

байв. Үнэнийг хэлэхэд, оюутны идэвхжлийн шинэ давллагааны бие даасан байдалд заналхийлж байгаа юм шиг санагдаж байж билээ ...» хэмээн бичжээ.

Эх сурвалж: Tom Hayden and Dick Flacks, 'The Port Huron Statement at 40' in *The Nation*, 5 August 2002

Дээрх явдлаас хойш даруй гучин жилийн дараа Ази тивд тэр дундаа БНХАУ-д Дэн Сяопиний санаачилгаар 1978 оноос эхлүүлсэн улс төр, эдийн засгийн өөрчлөлт газар авч, тус улс зах зээлийн эдийн засагт шилжих, мөн улс төрийн хүрээнд зарим талаар либералчлах бодлого явуулах болсноор өмнөх удирдагч Мао Зэдуны эхлүүлсэн хятадын коммунизмын онолын тогтолцоог аядуу зөөлөн болгох бодлого баримтлах болсон аж. Гэвч эл өөрчлөлт нь хэт удаашралтай буйг хятадын оюутан залуус болоод сэхээтний зарим хэсэг шүүмжилж, улмаар улс төрийн тогтолцоогоо өөрчлөх шаардлагатайн дээр Хятадын коммунист нам (ХКН)-ын удирдлагын явуулж буй нийгэм-эдийн засгийн бодлогод сэтгэл дундуур буйгаа илэрхийлсэн нь оюутнуудын тэмцэл эцэстээ хурцатгахад хүргэжээ. Нөгөө талаар, дэлхийн улс орнуудад бий болж буй ардчилал, ил тод байдлын төлөөх тэмцэл, хүний эрхийг дээдлэх уриа лоозон үлэмж нэмэгдэж, улмаар ЗХУ-ын Коммунист намын ерөнхий нарийн бичгийн дарга М.С.Горбачёвын улс төрийн өөрчлөлт шинэчлэлийн үр дүнг анхааралтай ажиглаж байсан хятадын шинэ үеийн оюутан залуус болоод сэхээтний тодорхой бүлгийнхэний өөрийн орны эрх баригчид, төр засгийн удирдлагын хийж буй эл өөрчлөлт нь үнэндээ дүр эсгэсэн хуурамч үйлдэл болохыг хурцаар шүүмжилж, мөн нам төрийн аппаратаас хувийн аж ахуйн нэгжүүдтэй хууль бус гэрээ хэлцэл хийж байгааг эсэргүүцэж улмаар улс орны хэмжээнд авлига хээл хахууль далдуур бугшин цэцэглэж буйг буруушааж «худалдагдсан түшмэлүүд»-ийг төр, нийгмийн өндөр албан тушаалаас зайлуулахын төлөөх¹⁰ тэмцлийн хурц хэлбэр байжээ.

Эх сурвалж: https://www.youtube.com/watch?v=XMr_ksy8R_w

Түүнчлэн ХКН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ху Яобаныг 1986-1987 онуудад оюутан залуусын дунд өрнөсөн ардчиллын төлөөх хөдөлгөөнд буруутгаж, оюутнуудын жагсаал цуглааны хариуцлагыг үүрүүлэх ёстой хэмээн үзсэн тул 1987 оны нэгдүгээр сард албан тушаалаас нь огцруулжээ. Тэрбээр 1989 оны дөрөвдүгээр сард зүрхний шигдээсээр нас барсан нь оюутнуудад «шалтаг» болж талийгаач даргын араас эмгэнэл илэрхийлэхийн зэрэгцээ түүнийг 1986-1987 онд болж байсан оюутан залуусын эрх баригчидын эсрэг авлигад идэгдсэн, улс орныг дарангуйлах замаар удирдаж байна, эрс шийдэмгий өөрчлөлт хийхдээ ардчилал, хүний эрх, ил тод байдлаар гүйцэтгэхийн төлөө тэмцэж байсан жагсаал цуглааныг

¹⁰ Оюутан залуусын ихэнх нь намын удирдлагын эрх мэдлийг хязгаарлах, авлигатай тэмцэх, ардчилсан тогтолцоог бий болгохыг шаардаж байжээ. Эсэргүүцлийн хөдөлгөөнийг Ван Дань, Чай Лин, Уэр Кайси, Фэн Цундэ, Пу Жицян нарын удирдсан Бээжингийн оюутнуудын хараат бус холбоо байснаас энэ үйл явдлыг оюутны эсэргүүцэл гэж нэрлэдэг. Гэтэл энд эрх баригчдын эсрэг илүү хатуу шүүмжлэлтэй хандаж байсан Бээжингийн ажилчдын хараат бус нийгэмлэг багагүй үүрэг гүйцэтгэсэн байдаг. Тус нийгэмлэгийн удирдагчид нь Хань Дунфан, Цянь Юймин, Бай Дунпин, Лю Хуанвэнь, Лю Сян, Жоу Юнцонь нар байжээ. Дэлгэрэнгүйг <http://atime.mn/view/article/?page=show&id=320>-ээс үзнэ үү.

буруутгасны эсрэг тэд эвлэлдэн нэгдэж төр засагтаа дуу хоолойгоор илэрхийлж ийнхүү нэгдэхэд хүргэсэн. Эсэргүүцлийн хөдөлгөөн газар авч Шанхай, Чунцин, Ухань зэрэг томоохон хотуудад оюутан залуус тэмцэл хүчтэй идэвхжиж эрх баригчид жагсагчдыг тарахыг шаардсан ч эсэргүүцэгчид тэрхүү хүлээж авахаас татгалзсанаар тавдугаар сарын эцэс гэхэд эрх баригчид эсэргүүцлийн хөдөлгөөнийхнийг хүчээр тараах зарчмын шийдэлд хүрсэн байна.

Улмаар эсэргүүцлийн жагсаал зэвсэгт мөргөлдөөн болон хувирч цэргүүд жагсагчид уруу анхааруулаагүйгээр шууд чиглүүлэн гал нээж олон арван хүмүүс амь үрэгдэж шархадсан хүмүүсийг гар дээрээ л барин зөөвөрлөж байсан дүр төрхийг дэлхийн томоохон хэвлэл мэдээллийн байгууллагынхан нэвтрүүлж байв. Чухам энэ аймшигт дүр зургаас жагсаалд оролцогсдыг онц аюултай гэмт хэрэгтэн хэмээн үзэж ихэнхийг баривчлан, ямар ч шүүхгүйгээр ялласан нь өнөөгийн бидний түүхэнд хараар бичигдэх гунигт үйлдэл¹¹ болсон юм. Түүгээр ч үл барам, эл эсэргүүцлийн хөдөлгөөнийг цус урсган дарсны дараа ч эрх баригчид тэдний талынхан, дэмжигчдийг хэд хэдэн удаагийн баривчилгаагаар саатуулж, гадаадын хэвлэлээр энэ тухай гаргахыг хориглон, дотоодын хэвлэлдээ хатуу хяналт тавьж хориглосон билээ. Эсэргүүцлийн хөдөлгөөнийг зохион байгуулсан ихэнх идэвхтнүүд гадаадад зугтан гарч, дийлэнх нь Хонконг руу зугтсан байдаг. Энэ аймшигт үйл явдал, хядлага олон улсын анхаарлын төвд орсон төдийгүй БНХАУ-ын засгийн газрын эсрэг дэлхийн хамтын нийгэмлэгийн гишүүн орнуудаас болон социалист дэглэмийн улс орнууд ч мөн адил төрөл бүрийн хориг тавьж, шахалт үзүүлэх болсон. Эл хориг, шахалт 1990-ээд оны сүүлч хүртэл үргэлжилсэн байна.

Нөгөөтэйгүүр, Тяньаньмэний талбай дахь 1989 оны үйл явдлаас хойш хятадын эрх баригчид олон нийтийн ой санамжаас аль болох арилгахын тулд дарангуйлалыг үлэмж нэмэгдүүлж ирсэний зэрэгцээ энэхүү эсэргүүцлийн талаарх хэвлэл мэдээллийн элдэв төрлийн мэдээ, мэдээллийг хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдээр дамжуулахад засгийн газрын зүгээс хяналт тавих, улмаар эл үйл явдлын¹² олон талт хувилбарыг засгийн газраас авч хэрэгжүүлж буй үйл ажиллагаатай нийцүүлэхийг зорьсоор ирсэн бөлгөө. Тухайлбал, гадаад, дотоодын сэтгүүлчид хийгээд тэдний хамтран ажилладаг хятадын иргэдийн үзэл бодол болон тэднээс ярилцлага авсан сэтгүүлчдийг ч хятад иргэдийн нэгэн адил саатуулж, дарамтлах, сүрдүүлэх явдал байсаар буйг гадны судлаачид¹³ ном бүтээлдээ онцлон тэмдэглэсэн байдаг. Үүний нэг жишээ бол, Хятад иргэд энэхүү эсэргүүцэл, ардчиллын төлөөх үйл тэмцлийн талаар ярилцахаас татгалзах, цааргалах нь элбэг байдаг аж. Түүнчлэн 1980 оноос хойш төрсөн залуучуудын дийлэнх олонх нь уг үйл явдлын талаар төдийлэн сайн мэдэхгүй бөгөөд тэдний хувьд аль болох улс төрөөс хүнийсэх, улс төрөөс хараат бус байх явдал ихээхэн ажиглагддаг талаар зарим судалгаанд¹⁴ дурдсан нь бий. Хятадын орчин үеийн залуучууд эл үйл явдлын зах зухаас болон «хүн-танк» (*tank man*)¹⁵-ны бэлгэдэл, хийгээд дүр зургийг хараад ойлгох,

¹¹ «The New York Times» сонин дипломат эх сурвалжаас авсан хэмээгээд энгийн 300-1000 хүн амь үрэгдсэн гэж мэдээлсэн бол, Засгийн газрын бус «Олон улсын өршөөл» байгууллагаас 1000 орчим хүнийг цаазалсан гэж мэдээлсэн байна. Харин БНХАУ 200 хүн амь үрэгдсэний 36 нь оюутан, 10 цэрэг, хүчний байгууллагын 13 ажилтан байсан, мөн 7000 орчим хүн шархдаж гэмтсэн гэж албан ёсоор мэдээлжээ хэмээн мэдээлжээ. Дэлгэрэнгүйг <http://atime.mn/view/article/?page=show&id=320> –ээс үзнэ үү.

¹² «China: Tiananmen's Unhealed Wounds». Human Rights Watch. May 13, 2009. https://en.wikipedia.org/wiki/1989_Tiananmen_Square_protests#cite_note-FOOTNOTEGreenslade2014-251

¹³ Greenslade Roy (June 3, 2014). «Foreign journalists in China harassed over Tiananmen Square anniversary». The Guardian. Retrieved March 30, 2019. <https://www.theguardian.com/media/greenslade/2014/jun/03/press-freedom-tiananmen-square-protests-1989>

¹⁴ Дэлгэрэнгүйг <https://www.youtube.com/watch?v=kMKvxJ-Js3A> –ээс үзнэ үү.

¹⁵ Davidson Helen. Tiananmen Square protests: crackdown intensifies as 30th anniversary nears. The Guardian - Australian edition. May 31, 2019

цаашлаад 6 дугаар сарын 4-ний өдөр тэдний хувьд ямар чухал ач холбогдолтой¹⁶ болохыг ч мэддэггүй. Хуучны зарим хуучин сэхээтнүүд улс төрийн өөрчлөлт хийх эрмэлзлээ аль хэдийнээ орхиж, гагцхүү эдийн засгийн асуудалд гол анхаарлаа хандуулах¹⁷ болсон. Эл эсэргүүцлийн хөдөлгөөнд оролцож асан хэд хэдэн хүмүүс улс төрийн хоригдлууд болж өөрсдийн үр хүүхдүүдийнхээ ирээдүйг баллахаас айж, улмаар энэ явдлын бодит үнэн хийгээд оролцооны талаарх ямар нэгэн түүхийг хүүхдүүддээ хүүрнэх, тэр байтугай энэ талаарх ямар нэгэн яриа, сэдэв өрнүүлэх, ярилцахаас ч татгалздаг¹⁸ болсон. Энэ үеэр талбайд цугласан хэдэн зуун хүн амиа алдсан ч чухам хэдэн хүн бослогыг хүчээр дарах үед амиа алдсан тодорхой тоо өнөөдөр ч байдаггүй байна. Тухайн үед Хятадын эрх баригчид оюутны бослогыг дарах үед 242 хүн нас барсан гэдэг боловч барууны хэвлэл мэдээллээр мянгаас¹⁹ илүү хүн амь үрэгдсэн гэж мэдээлж байжээ.

Эх сурвалж: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,970278,00.html>

1990-ээд онд Хятад улс эдийн засгийн шинэчлэлийг үргэлжлүүлэхэд хөрөнгө оруулалтыг баталгаажуулахын тулд олон улсын эдийн засаг, батлан хамгаалах байгууллагуудад оролцох хүсэлтэй буйгаа удаа дараа илэрхийлсэн нь бий.²⁰ Тус улсын засгийн газар 1992 онд Зэвсэг үл дэлгэрүүлэх гэрээ, 1993 онд Химийн зэвсгийн тухай конвенц, 1996 онд Химийн болон төрөл бүрийн туршилт явуулахыг хориглох тухай олон улсын гэрээнд гарын үсэг зуржээ.²¹ Түүнчлэн, Хятад улс 1986 оны байдлаар олон улсын 30 орчим байгууллагын

¹⁶ Discover Thomson Reuters. *Young clerk let Tiananmen ad slip past censors: paper*. Reuters. June 6, 2007. Retrieved August 5, 2008. <https://www.reuters.com/article/us-china-tiananmen-advertisement/young-clerk-let-tiananmen-ad-slip-past-censors-paper-idUSHKG14616220070606>. (Assessed by October 07, 2019)

¹⁷ Gifford Rob. *China Road: A Journey into the Future of a Rising Power*. Random House Publishing Group. ISBN 978-1-58836-634-4. 2007. pp.167-68.

¹⁸ Lee Lily., Westcott Ben. *They faced down the tanks in Tiananmen Square. Now they want their children to forget it*. CNN. Retrieved June 3, 2019. https://books.google.mn/books?id=9eq4HT-0rwsC&redir_esc=y (Assessed by October 07, 2019).

¹⁹ «The Far East and Australia» лавлахад мэдээлснээр амь үрэгдсэн хүний тоог яг 1000 гэсэн байдаг. Бээжин, Шанхай, Нанжин, Гуанжоу болон бусад томоохон хотуудад эсэргүүцлийн энэ хөдөлгөөнд оролцогсдын шүүх ажиллагаа болсон бөгөөд тэдний ихэнх нь ажилчны хөдөлгөөний идэвхтэн, гишүүд байсан гэдэг. Найман хүнийг цаазаар авахаар шийтгэж гүйцэтгэсэн байна. Өөр хэдэн зуун хүнийг шоронд хорих ялаар шийтгэсний зарим нь өнөө хүртэл шоронд байгаа гэж 2008 онд Олон улсын Өмгөөллийн байгууллага мэдээлжээ. Дэлгэрэнгүйг <http://atime.mn/view/article/?page=show&id=320>-ээс үзнэ үү.

²⁰ Link Perry. *June Fourth: Memory and ethics*. In Béja, Jean-Philippe (ed.). *The Impact of China's 1989 Tiananmen Massacre*. Routledge. 2010. p.19. ISBN 978-1-136-90684-8. <https://books.google.mn/books?id=tgXGBQAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> Assessed by October 07, 2019).

²¹ Cabestan Jean-Pierre (November 18, 2010). *How China Managed to De-Isolate Itself on the International Stage and Re-Engage the World after Tiananmen*. In Béja, Jean-Philippe (ed.). *The Impact of China's 1989 Tiananmen Massacre*. Routledge. p.199. ISBN 978-1-136-90684-8. (Assessed by October 07, 2019). Дэлгэрэнгүйг <https://books.google.mn/books?id=tgXGBQAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> -ээс үзнэ үү.

гишүүнээр элссэн байсан бол 1997 он гэхэд энэ тоо 50-д хүрсэн байна.²² Хятад улс мөн гадаад харилцаа, хамтын ажиллагаа бизнесийн түншлэлээ өргөн хүрээнд төрөлжүүлэх, үлэмж дэлгэрүүлэх бодлого баримтлах болсон төдийгүй хуучин ЗХУ буюу одоогийн ОХУ-тай²³ дипломат харилцаагаа өргөжүүлэхэд анхаарч, барууны хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх, Тайванийн бизнесийн түншлэлээ нэмэгдүүлэхийг ямагт эрэлхийлэх²⁴ болсон. Мөн Хятад улс Дэлхийн худалдааны байгууллагатай хийсэн гэрээ хэлцлийг хурдасгаж, 1992 онд Индонез, Израиль, Өмнөд Солонгос болон бусад улсуудтай харилцаа тогтоож эдийн засгаа төрөлжүүлж эхэлсэн²⁵ нь нэг талаасаа 1980-аад оныг хүртэл тус улс шууд гадаад зээл тусламжаас хараат, гаднын зээл тусламжийг хүлээн авагч улс байхаас татгалзахын зэрэгцээ цэрэг армид оруулж буй зээл тусламжийн зардлаа бууруулахад²⁶ голлон анхаарч байв. Түүнчлэн 1990-ээд онд Хятад улс эдийн засгийн шинэчлэлийг үргэлжлүүлж, хөрөнгө оруулалтыг баталгаажуулахын тулд олон улсын эдийн засаг, батлан хамгаалах байгууллагуудын үйл ажиллагаан оролцох хүсэлтэй буйгаа²⁷ харуулахыг хичээх болсон.

Эсэргүүцлийн жагсаалаас хойш тус улсын нөхцөл байдал үнэхээр тэвчишгүй хэмжээнд хүрсэн тул ХКН, БНХАУ-ын шинэ удирдлага «авлига болон ялзралтай тэмцэх» ажиллагааны улс төр, эдийн засгийн зарим эрсдэлтэй эвлэрээд зогсохгүй энэ үзэгдлийг хүн харгалзахгүйгээр шийдвэртэй арилгахад бэлэн байв. Харин авлигын хэргийн гол эзэд нь Зян Зэминь, Ху Зиньтао нарын үед дэвшсэн хүмүүс тул «авлига болон ялзралтай тэмцэх» ажиллагаа өөрөө ХКН, БНХАУ-ын дээд удирдлага дахь улс төрийн тэмцлийн нэг хэсэг мэтээр ойлгогдох нь тов тодорхой юм.²⁸ Ху Зиньтао нэгэнтээ Хятадын коммунист намын XVIII их хурал дээр авлигатай тэмцэх талаар «...энэ асуудлын оновчгүй шийдэл нам, улс орныг ч залгиж болохыг сануулаад зогсохгүй ХКН-ын гишүүд, ялангуяа удирдах албан тушаалтнуудад “төрөл төрөгсөд болон ойрын хүмүүсээ чангахан хүмүүжүүлж” хянаж байхыг» уриалсан байдаг. Чингэхдээ өөрийн улсын орчин үеийн түүхэнд хамгийн том хар толбо болсон 1989 оны Ардчиллын төлөөх оюутан залуусын эсэргүүцлийн хөдөлгөөнийг хүч хэрэглэн дарсан хэмээх «нэр хочоосоо» бүрэн салахыг ямагт хичээж ирсэн. Тиймээс ч 1990-ээд оноос хойш эрчимтэй хөгжсөн хятадын эдийн засаг, нийгэм-улс төр, цэрэг армийн өнөөдрийн хүрсэн төвшин, хөгжлийн хэтийн зорилт олон жилийн өмнөхөөс эрс өөрчлөгдөхөд нөлөөлсөн байна. Үүний нэг нь 1989 оны эсэргүүцлийн тэмцлээр хятадын ард түмэн өөрийн улсын эрх баригчид, төр засгаасаа илүү ардчилсан байж ард түмэнд амласан амлалтаа бодитоор биелүүлэх, тэдний эрхийг хамгаалах, эдийн засгийн чадавхтай, хандивлагчдаас хараат бус бие даасан эдийн засагтай Хятадын хөгжлийг хурдасгахад чухал нөлөө²⁹ үзүүлсээр байгаагийн зэрэгцээ тус улсын улс төрийн болон нийгмийн шинэчлэлийг эрчимтэй үргэлжлүүлэхэд³⁰ гол түлхэц болж буй. Эл санааг

²² Cabestan Jean-Pierre (November 18, 2010). *How China Managed to De-Isolate Itself on the International Stage and Re-Engage the World after Tiananmen*. In Béja, Jean-Philippe (ed.). *The Impact of China's 1989 Tiananmen Massacre*. Routledge. p.198. ISBN 978-1-136-90684-8.

Дэлгэрэнгүйг <https://books.google.mn/books?id=tgXGBQAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> -ээс үзнэ үү. (Assessed by October 07, 2019).

²³ Мөн тэнд, p.196

²⁴ Мөн тэнд, p.196

²⁵ Мөн тэнд, p.199

²⁶ Kurlantzick Joshua (2003). *The Dragon Still Has Teeth: How the West Winks at Chinese Repression*. *World Policy Journal*. 20 (1): pp. 49–58. doi:10.1215/07402775-2003-2011. JSTOR 40209847.

²⁷ Link Perry. *June Fourth: Memory and ethics*. In Béja, Jean-Philippe (ed.). *The Impact of China's 1989 Tiananmen Massacre*. Routledge. 2010. p.19. ISBN 978-1-136-90684-8. (Assessed by October 07, 2019).

<https://books.google.mn/books?id=tgXGBQAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

²⁸ Константин Сыроежкин. «Бар»-ын ав: Хятадад өрнөж буй авлигатай тэмцэх ажиллагаа. орч. Зоригт Д, ред. Нямдорж Ц. АТГ. «Адмон принтинг» ХХК. УБ., 2019. 101 дэх тал // Константин Сыроежкин. Охота на «Тигров»: почему и как в Китае борются с коррупцией. Монография. Казакстанский институт стратегические исследований при Президенте Республики Казакстан. Астана, 2016.

²⁹ Wang Dan. *The Meaning of June 4th*. Project Muse. *Journal of Democracy*, Vol 30, №2, April 2019. p. 36

³⁰ Elizabeth Economy. *Dissent is not Dead*. Project Muse. *Journal of Democracy*, Vol 30, №2, April 2019. p. 62

одоогийн Хятад улсын дарга Си Зиньпин ХКН-ын Төв Хорооны ерөнхий нарийн бичгийн даргын хувьд анхны илтгэлдээ шинэ байдлаар илэрхийлж гол анхаарлаа «намын эгнээг цэвэрлэх» шаардлага, намын боловсон хүчний хүрэн дэх ялзрал, авлигатай тэмцэх, тэдний дунд байгаа олон түмнээс тасрах, хэлбэрдэх, хүнд суртал гаргах зэрэг асуудлыг шийдвэрлэхэд хандуулсан юм. Тэрбээр мөн «Авлига болон ялзрал эцсийн эцэст нам, улс орныг залгиж чадахаар болтлоо тулгамдсан асуудал болсон тул, нам даяараа сэхээ авч, түгшүүр зарлаж эхлэх ёстой. Түүнчлэн «...ажлын арга хэлбэр, авлига ялзралын асуудлыг шийдвэрлэхгүй бол намд сүйрлийн цохилт болж, цаашлаад нам, улс орныг залгиж болзошгүй...» хэмээн онцлон тэмдэглэсэн байна. Гэхдээ урьдын адил удирдах албан тушаалтнуудын зүг хандуулсан бөгөөд намын сахилга, хууль ёсыг зөрчигчдөд хувь хүн, албан тушаалтнуудын байдлыг нь үл харгалзан хатуу арга хэмжээ авахаар заасан. Өөрөөр хэлбэл, ХКН-ын шинэ удирдлага үйл ажиллагааныхаа эхний шатанд «намаа цэвэрлэх»-д анхаарч, «авлига ба ялзралтай тэмцэх» ажиллагааг тэргүүлэх чиглэлээ болгосон нь нэгдүгээрт, нөлөө бүхий олон хуучинсаг үзэлтэн татагдан орсон, араас нь авлигын хэргийг дуусгах шаардлагатай байв. Хоёрдугаарт, «нүцгэн түшмэд»-ийн Хятадаас зугтах давалгаа татрахгүй тул шинэ удирдлага түүнийг зогсоох ёстой байсан юм. Гуравдугаарт, «намын цэвэрлэгээ» хийх, авлигачидтай (ялангуяа өндөр албан тушаалын) бодитой тэмцэл явуулах нь ХКН-ын эерэг дүр төрх төдийгүй Си Зиньпиний байр суурийг бэхжүүлэх цорын ганц арга зам³¹ байж ч болох юм. Нөгөө талаар, эл үйл явц магадгүй БНХАУ-ын тэртээ гучин жилийн өмнө өрнөсөн оюутан залуусын тэмцлийн нэг чухал шалтгаан болох өндөр албан тушаалтнуудын авлигын асуудал буюу «худалдагдсан түшмэлүүд»-ийн хэрэгтэй шууд холбоотой хэмээн үзэж болно.

Гучин жилийн өмнө болсон ардчиллын төлөөх Хятадын оюутан залуусын Тяньаньмэний талбайд болсон үйл явдалтай холбогдуулан АНУ-ын Төрийн нарийн бичгийн дарга Майкл Помпеон хийсэн мэдэгдэл³² ч үүнтэй салшгүй холбоотой ажгуу. Тэрбээр мэдэгдэлдээ «...Хятад улсад нээлттэй, дэлхийн өөр өөр үзэл баримтлалыг хүлээн зөвшөөрдөг нийгэм байгуулагдана гэсэн АНУ-ын итгэл найдвар талаар боллоо. Учир нь 6-р сарын 4-нд, Хятадын Коммунист Намын удирдлага ардчилал, хүний эрхийг хамгаалж, хүчирхийллийг зогсоох, авлигын асар их хор хөнөөлийг устгахыг уриалсан тайван жагсаалыг хүч хэрэглэн Тяньаньмэний талбай дахь жагсагчид уруу олон тооны танк илгээсэн тэрхүү аймшигт хар өдөр буюу «1989 оны Зургадугаар сарын 4-ний өдөр дуусгавар» болсон хэдий ч энэ бол Хятадын ард түмний «эсэргүүцлийн баатарлаг хөдөлгөөн» байсан юм. Учир нь Бээжин болон Хятадын бусад хотуудад цугларсан олон зуун мянган эсэргүүцэгчид улс орныхоо сайн сайхан ирээдүйн төлөө сэтгэл ихэд зовниж, бас шаналж байв. Амиа алдагсдын тоо одоогоор ч тодорхойгүй байна. Хайртай хүмүүсээ алдаж, өөрсдийн амьралаа эрсдэлд өртүүлэн байж хариуцлага хүлээхийг шаардан, хэзээ ч шантраагүй цуцалтгүй тэмцэж асан Тяньаньмэний зоригт Ээжүүд болон тэдний алдагдсан хайртай хүмүүсийн төлөө бид гүнээ эмгэнэл илэрхийлж байна. Гучин жилийн тэртээх энэ үйл явдлууд өнөөг хүртэл бидний оюун санаа, ухамсарт оршоор байгаагийн дээр дэлхийн өнцөг булан бүрт эрх чөлөөг хайрладаг хүн бүрийн оюун санаанд оршсон хэвээр байгаа билээ. Гучин жилийн тэртээх Тяньаньмэний талбайд зоригтойгоор боссон хятадын ард түмний баатарлаг зоригтнуудад мэндчилгээ дэвшүүлэхийн

³¹ Константин Сыроежкин. «Бар»-ын ав: Хятадад өрнөж буй авлигатай тэмцэх ажиллагаа. орч. Зоригт Д., ред. Нямдорж Ц. АТГ. «Адмон принтинг» ХХК. УБ., 2019. 105 дахь тал. // Константин Сыроежкин. Охота на «Тигров»: почему и как в Китае борются с коррупцией. Монография. Казакстанский институт стратегические исследований при Президенте Республики Казакстан. Астана, 2016.

³² Michael R. Pompeo, Secretary of State. Press statement. On the 30th Anniversary of Tiananmen Square. Washington D.C. June 3, 2019. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/on-the-30th-anniversary-of-tiananmen-square/>. (Assessed by October 8, 2019)

ялдамд тэдний эрхийг шаардаж байна. Берлиний хана нурж, хэдэн сарын дараа Зүүн Европ дахь коммунизм дуусгавар болсны дараа дэлхий даяар эрх чөлөө, ардчиллыг уриалсан хойч үеийнхэнд урам зориг өгөхийн сацуу эр зоригын бодит жишээ болсон юм. Хятадын нэг намын тогтолцоо бол өөрөөр сэтгэх үзлийг хүлээн зөвшөөрдөггүй, өөрийн эрх ашгийн төлөө цаг үргэлж хүний эрхийг зөрчдөг тогтолцоо хэвээр байсаар байна. Хүний эрх, эрх чөлөөг хэрэгжүүлэхийг хүсэж буй хүмүүсийг чөлөөлж, дур зоргоороо баривчилгаа явуулахаа зогсоож, үр ашиггүй бодлогоосоо татгалзахыг бид Хятад улсад уриалж байна. Мөн түүхийн энэ хар цагт үед нэрвэгдсэн олон хохирогчдын амгалан тайван байдлыг хангахын тулд амь үрэгдсэн болон сураггүй болсон хүмүүсийн талаарх бүрэн бүртгэлийг ил болгон зарлахыг Хятадын засгийн газарт уриалж байна. Энэ алхам нь Коммунист намын хүний язгуур эрх, эрх чөлөөг хүндэтгэж буйгаа харуулж буйн эхлэл байх болно. Нөгөө талаар хүний эрх, эрх чөлөөг хэрэгжүүлэхийг хүссэн бүх хүмүүсийг суллах, дур мэдэн баривчлах ажиллагаагаа зогсоох, терроризмыг шашин, улс төрийн илэрхийлэлтэй холбосон эсрэг үр нөлөөтэй бодлогоо цуцлахыг Хятад Улсад уриалж³³ буйгаа албан ёсоор илэрхийлсэн байна.

АНУ-ын Төрийн нарийн бичгийн даргын энэхүү мэдэгдэлтэй холбогдуулан Хятад улсын засаг захиргааны зүгээс эрс эсэргүүцэж буйгаа илэрхийлж АНУ дахь БНХАУ-ын Элчин сайдын яамны албан ёсны цахим хуудснаа³⁴ (2019 оны 6 дугаар сарын 4-ний өдөр) нийтэлсэн албан ёсны мэдэгдэлдээ «...1980-аад оны сүүлээр болсон улс төрийн үйл явдлын талаар Хятадын засгийн газар, ард түмэн нэгэнт шийдвэрт хүрсэн. Өнгөрсөн дөчин жилийн турш шинэчлэл, нээлттэй байдлын төлөө Хятад улс идэвхийлэн ажилласаар ирсэн. Өнөөгийн Хятад улсын эдийн засаг, нийгмийн асар хурдацтай өсөлт, хөгжилт нь ардчилал, хууль дээдлэх засаглалд тасралтгүй дэвшил, цэцэглэлтийг бий болгосон төдийгүй ард түмний амьдралын төвшин ч сайжирсан. БНХАУ хүний эрхийг сахин хамгаалж, хятадын онцлогтой социализмыг бүтээн байгуулах түүхэн сонголтыг хийж, Хятадын үндэсний онцлогт нийцсэн хөгжлийн зөв зам сонгон, түүнийгээ бүх ард түмнээрээ дэмжин урагшилж байна. Өөрөөр хэлбэл, Хятад улс энх тайван хөгжлийн замаар замнаж, дэлхийн хэмжээнд хүний эрхийн хөгжүүлэхэд тууштай бодлого баримталж, олон улсын хүний эрхийн үйл хэрэгт хувь нэмрээ оруулсаар буйг илт гүтгэн буруушааж, хятадын ард түмнийг басамжилсан шударга бус явдал гэж үзэж байна. Хятадын ард түмний хэлэх дуртай нэгэн үгэнд «сайхан амьдралыг хүчээр хэзээ ч зогсоож үл болно. Хятадын ард түмнийг ямар ч нэрээр цоллож, дээрэлхэх, цаг үеийн нөхцөл байдлаар нь эсэргүүцэх «соёл иргэншлийн мөргөлдөөн»-ийг уриалан түүнийг номлож байгаа хэн ч амжилтад хүрэхгүй. Гагцхүү түүхийн төгсгөл буюу үнс нурам болон дуусах болно»³⁵ хэмээн хариу мэдэгдэлдээ илэрхийлсэн байна.

Эл мэдэгдэлд онцгойлон тэмдэглэсэн нэгэн зүйл бол, Хятад улс үндэсний эдийн засгийн үсрэнгүй хөгжилд хүрсэн авч улс төрийн хөгжил, түүнээс уялдан гарах аливаа асуудлуудын хоорондох ойлголцол, зөвшилцлийг хангахад урт хугацааны хөгжлийн зорилтуудын дэвшүүлэн Евразийн бүс нутгийн хамтын ажиллагаанд тулгуурласан үлэмж хэмжээний амбицыг эхлүүлсэн нь нэг талаар тус улс өөрийн соёл, нийгмийн хөгжлийг дэлхийн улс

³³ Michael R. Pompeo, Secretary of State. Press statement. On the 30th Anniversary of Tiananmen Square. Washington D.C. June 3, 2019. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/on-the-30th-anniversary-of-tiananmen-square/>. (Assessed by October 8, 2019)

³⁴ Remarks by Spokesperson of the Chinese Embassy on Secretary of State Mike Pompeo's Statement at the Embassy of the People's Republic of China in the United States of America. (2019.06.04). <http://www.china-embassy.org/eng/zmgxss/t1669295.htm> (Assessed by October 08, 2019)

³⁵ Remarks by Spokesperson of the Chinese Embassy on Secretary of State Mike Pompeo's Statement at the Embassy of the People's Republic of China in the United States of America. (2019.06.04). <http://www.china-embassy.org/eng/zmgxss/t1669295.htm>. (Assessed by October 8, 2019)

орнуудтай хөл нийлүүлэх, зарим талаар тэднээс гүйцэж төрүүлэхэд онцгойлон анхаарч буйг харуулж байна.

1990 оны зун АНУ-ын ерөнхийлөгч Дорнод Европын социалист цайзыг анхлан нураасан Польш, Унгар зэрэг улсыг дэмжих, тэдэнд зээл тусламж, худалдааны нэн тааламжтай нөхцөл олгох зорилгоор тэдгээр улсуудад айлчилсан нь Дорнод Европын ардчилсан өөрчлөлтийг дэмжиж буйн тод илрэл болов. Тухайлбал, Чехословак улс социалист орнуудын дотор нийгэм-эдийн засгийн хувьд харьцангуй хөгжилтэйд орж байсан тус улсын тухайн үеийн удирдагчид ЗХУ-д өрнөсөн «өөрчлөн байгуулалт», «ил тод байдал» хөрш зэргэлдээ Польш, Унгарт болж буй өөрчлөлтөд болгоомжлон хандаж байсан ч олон нийтийн хувьд байдал өөр байв. 1968 оны хэрэг явдлаас хойших 21 жил өнгөрч тэрхүү үйл явцыг тохиолдуулан хийсэн цуглаанаас тус оронд шинэчлэх үйл явц эхэлсэн бөгөөд тухайн үеийн эх баригчид цуглааныг хууль бус хэмээн хөөн тарааж, олон хүнийг баривчилсан байдаг. Тэдний дотор польш, унгарчууд байсан нь олон улсын хэмжээнд шуугиан тарьсан байна. Цуглаанд оролцогчид 1968 онд Варшавын гэрээний орнууд Чехословакт цэргээ оруулсныг буруушааж, энэхүү ялт ажиллагааныхаа төлөө уучлал гуйхыг шаардсан байна. Энэ тухайд ЗХУ уучлал гуйж, Болгар, Польш, Унгар зэрэг орнууд дэмжсэн нь Чехословакийн шинэчлэлийн хөдөлгөөнд яах аргагүй урам хайрласан ажээ. Үүний нэг жишээ бол Чехословакт «Харти-77» хөдөлгөөнөөс эх авсан ардчилсан шинжтэй олон байгууллагууд үүсэн байгуулагдаж, тэдгээрийг В.Хавел, А.Дубчек нар тэргүүлж байсан агаад 1989 оны 12 дугаар сард Вацлав Хавел ерөнхийлөгчөөр сонгогдож, А.Дубчек парламентын тэргүүн болсноор ЧКН (Чехословакийн коммунист нам)-ын дарангуйлал нуран унаж, Чехословак улс 1989 оны 12 дугаар сарын 17-ны өдөр коммунист дэглэмээс тасран салснаар Чех, Словак хэмээх бие даасан хоёр улс болж, ардчилал, зах зээлийн замыг сонгосон³⁶ байна.

Эх сурвалж: <https://www.romania-insider.com/romania-30-years-democracy-1990>

Эх сурвалж: <https://libcom.org/history/poland-1980-1982-class-struggle-crisis-capital-henri-simon>

³⁶ Болдбаатар Ж. Монголын “перестройка” (өөрчлөн байгуулалт)-ийн түүхийн судалгаа. Улс төрийн түүх (1980-аад оны эхнээс 1992 он). ред. Даш-Ёндон Б. ТАХ, ШУА. «Соёмбо принтинг» ХХК. УБ., 2017. 56-57 дахь тал.

Эх сурвалж:

<https://www.google.com/search?biw=1280&bih=579&tbm=isch&sa=1&ei=uj6kXdy7M5mLr7wPm6mJiAc&q=Czechoslovak+early+democracy+photos>

Эх сурвалж:

<https://bitsofbrilliance.wordpress.com/2014/11/09/berlinwall/>

Харин Европт 1989 оны 11 дүгээр сард Румын улсад ардчилал, үний эрх, эрх чөлөө, ил тод байдлын төлөө румыны ард түмэн эвлэлдэн нэгдэж хуран цугларч үзэл бодлоо илэрхийлсний төлөө эрх баригчид мөн л энгийн зэвсэггүй ард түмнийхээ эсрэг цуглаан хийснийх нь төлөө буудан алах тушаал өгч хэдэн арван мянгаар нь устгах аймшигт явдал дахин дэгдэж эцэстээ тус улсын арми нь ард түмнийхээ талд орж аюулаас хамгаалах хүчинтэйгээ байлдаж буй сэтгэл сэрдхийлгэм дүр зураг дахин дэлхий нийтийг айдаст автуулсан юм.³⁷ Учир нь 1989 оны 12 дугаар сар гэхэд Зүүн Европт социалист систем үндсэндээ задран төгсгөлийн шатандаа нэгэнтээ орчихсон байв. Тухайлбал, энэ үйл явцыг манлайлж байсан Польш улсад 1989 оны 4 дүгээр сард анхны ардчилсан чөлөөт сонгууль болж олон арван жилийн турш төрийн удирдаж байсан коммунист тогтолцоо, коммунизмын эсрэг олон нийтийн тайван тэмцлийг манлайлсан «Эв санааны нэгдэл» сонгуульд ялалт байгуулж тус улсын парламентын бүх суудлыг авч, улмаар ардчилсан Засгийн газраа эмхлэн байгуулсан байв. Харин Болгар улсад 1989 оны 11 дүгээр сарын 10-нд Зүүн Европын социалист орнууд дотор хамгийн удаан хугацаагаар улс орноо толгойлсон Болгарын нам, төрийн тэргүүн Тодор Живков намын болон төрийн тэргүүний албан тушаалаасаа огцорч, мөн эл явдлаас даруй 8 сарын дараа буюу 1990 оны 6 дугаар сард Болгарт чөлөөт сонгууль явагдсан ажээ. Нөгөө талаар, социалист системийн харьцангуй хөгжилтэй гэгддэг Бүгд найрамдах ардчилсан Герман улсад ард иргэд нь Баруун европ уруу хэдэн арван мянгаараа дүрвэн зугатааж, олон түмний эсэргүүцэл цуглаан жагсаал хүчтэй өрнөсний үр дүнд олон арван жил нам, засгийг нь тэргүүлсэн удирдагч Эрих Хоннекер нь 1989 оны 11 дүгээр сарын 18-нд албан тушаалаасаа огцорч, 1990 оны 3 дугаар сард тус улсад чөлөөт сонгууль явагдаж, шинэ эрх баригчид нь Берлиний ханыг нураахаар шийдвэрлэсэн байдаг. Харин 1989 оны 11 дүгээр сард Чехословакт «Хамба хилэн» гэж нэрлэгдсэн тайван хувьсгал гарч, 1989 оны 11 дүгээр сарын 29-нд парламент нь Иргэний чуулганы шаардлагаар «Үндсэн хуулиасаа марксист -ленист онол бүхий коммунист нам бол нийгмийн удирдан чиглүүлэгч хүч» гэсэн, мөн үүнтэй холбоотой 3 заалтыг хассан нэмэлт өөрчлөлтүүдийг баталсан 12 дугаар сарын 10-нд нам, төрийн тэргүүн Густав Гусак албан тушаалаасаа огцорч,

³⁷ Romania - 30 years of democracy: 1990, the first year of freedom. See detailed on <https://www.romania-insider.com/romania-30-years-democracy-1990/> Accessed by the 20 March, 2019. Romania Insider.

улмаар 1990 оны 6 дугаар сард тус улсын анхны чөлөөт сонгууль болж асан түүхтэй. Ерөнхийдээ 1989 оны 12 дугаар сар гэхэд Зүүн Европт социалист систем үндсэндээ задарч төгсгөлийн шатандаа орчихсон байв. Үүссэн цагаасаа л хүний эрх, эрх чөлөөг хорьж, ард иргэдээ угсаа гарал, нийгмийн байдал зэргээр нь ялгаварлан гадуурхдаг, хүний мөн чанарт харш, коммунизмын эхний шат гэж үздэг социализм нь олон арван сая иргэдийнхээ амь насыг бүрэлгэж, өмч хөрөнгийг хурааж, цус нулимсыг урсган оршин тогтносны эцэст ийнхүү жам ёсоороо бүхэлдээ эгнүүлэн тавьсан даалуу шиг нуран унаж байлаа.

Нөгөөтэйгүүр, хүний мөн чанарт харш, эдийн засгийн хувьд ямар ч баялаг бүтээдэггүй, үр ашиггүй, иргэдээ тэжээж, хувцаслаж, хангалуун амьдруулах чадваргүй энэ нийгэм өөрчлөгдөх ямар ч боломжгүй, үндсээрээ задран унах тавилантай байсныг тэр жилүүдэд эрчимтэй өрнөсөн үйл явдлууд нотлон харуулсан билээ. Энэ системд багтаж ирсэн улс орнуудад хүн төрөлхтний хөгжлийн жам ёсны зам болох ардчилал, зах зээлийн тогтолцоо руу эргэн шилжих, хугацаа шаардсан амаргүй үйл явц өнөө ч үргэлжилсэн хэвээр байгаа авч саад бэрхшээлийг даван туулж ардчиллыг илүү бэхжүүлэхийн төлөө шантрашгүй зүтгэсээр л байна.

Харин бид энд өгүүлэн буй цаг үед коммунист үзэл сурталтай хоёр их гүрний дунд хавчуулагдан оршиж, гадаад ертөнцөөс тусгаарлагдаад «хөмөрсөн тогоон доторх» нөхцөл байдалтай амьдарч байсан учраас тэр бүх үйл явдлын тухай мэдээ, мэдээллийг цаг тухайд нь дэлгэрэнгүй байдлаар хүлээж авах боломж³⁸ тухайн үед хомс байжээ.

1989 оны 12 дугаар сарын 10-ны өдөр буюу Олон улсын хүний эрхийн өдөр С.Зориг болон бусад идэвхтнүүд Сүхбаатарын талбайд ардчиллын төлөөх тайван жагсаал, цуглааныг зохион байгуулсан бөгөөд тэрхүү цуглаанд 200 гаруй хүмүүс оролцож Улаанбаатар хотноо хийснээр ардчилсан шилжилт хийх явцыг түргэвчлэх алхам болсон юм.

Ардчилсан хөдөлгөөнийг удирдагч С.Зориг (голд, шилтэй нь), ерөнхийлөгч асан Ц.Элбэгдоржийн хамт. 1990 оны

жагсаалын үеэр Сүхбаатарын төв талбай

Эх сурвалж: https://www.rferl.org/a/Mongolian_Democracy_From_PostSoviet_Success_To_PostTransition_Struggle/1899808.html

Монгол Улс 1980-аад оны төгсгөлд ЗХУ-д өрнөсөн өөрчлөн байгуулалтын үйл явц, төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгийг эрчимжүүлэх, мухардлаас гаргах гэсэн оролдлогод аль хэдийнээ татагдан орсон билээ. Энэ үед манай оронд улс төрийн уур амьсгал зөөлрөх тийшээ хандаж, эдийн засагт шинэчлэл хийх гэсэн хандлагууд бий болж эхэлсэн юм. Тухайлбал, 1988 оны 12 дугаар сард хуралдсан МАХН-ын Төв хорооны V бүгд хурлын шийдвэрт «Эдийн засаг, улс төрийн систем, нийгэм, оюун санааны хүрээг бүхэлд нь хамарсан өөрчлөн байгуулалт хийх нь нам, ард түмний хойшлуулшгүй зорилт болж байна» гэж тэмдэглэсэн байв. Энэ үед эдийн засгийн салбарт аж ахуйн шинэ механизм нэвтрүүлэх, малчдад малыг гэрээ, түрээсээр өгөх,

³⁸ Амарсанаа С. Ардчилсан хувьсгалын тэргүүн эгнээнд. Тэргүүн дэвтэр. ред. Төмөрчөдөр Ж. «МН Технологи» ХХК-ний хэвлэх үйлдвэр. УБ., 2011. 47-48 дахь тал.

нээлттэй эдийн засгийн бодлого явуулах зэрэг арга хэмжээг хэрэгжүүлж эхлээд байсан ба 1989 онд эдийн засгийг зах зээлийн харилцаанд шилжүүлэх шийдвэр гаргасан байна.³⁹ Энэ үед эдийн засгийн салбарт тавих гол зорилт нь түүнийг зохистой бүтэц, үр ашигтай цогцолбор бүхий бааз дээр суурилан хөгжүүлэх, улмаар эдийн засгийн тэнцвэржилтийг ханган ард түмний аж амьдралын түвшинг дээшлүүлэх явдал гэж үзсэн байна.

Эх сурвалж: <https://www.facebook.com/Mongoliademrevolution/posts/1506775182740540/>

Үнэн чанартаа, Монгол Улс ЭЗХТЗ-ийн гишүүн бусад орноос хөгжлийн хувьд хоцорсон хэвээр байв. Эдийн засгийн 40 орчим хувийг ЗХУ-ын зээлээр санхүүжүүлж байв. Үүнээс үүдэн эдийн засаг өөрийгээ тэтгэх чадваргүй болж, өрийн ихээхэн дарамт үүссэн юм. Төрөөс байгуулсан хоршооллын болон улсын гэсэн өмчийн хоёрхон хэвшил ноёлж хувийн өмчийг бүрэн устгасан нь манай нийгэм, эдийн засгийн хөгжил дэвшилд таагүй үр дүн авчрав. Төвлөрсөн төлөвлөгөөний аргаар эдийн засаг нийгмийн харилцааг зохицуулах гэж оролдсон боловч тэр нь хүлээж байсан үр дүнгээ өгөөгүй юм. Ард иргэд баян хоосны ялгаагүй дундаж амьдралтай байсан хэдий ч хүн ам хэрэгцээт зүйлээ сонгох сонголт тун ядмаг байв. Эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийг түргэтгэх олон оролдлого хийж байсан ч тогтолцооны гажгаас үүдэн хүссэн үр дүнд хүрэхгүй байлаа. Гадаад харилцаа бараг ЭЗХТЗ-ийн орноор хязгаарлагдаж байснаас хөгжилтэй орнуудтай харилцаж шинэ техник, технологи нэвтрүүлэх боломж ихээхэн хязгаарлагдмал байв. Чухам иймээс, Монгол Улсын тусгаар тогтнол нь ард түмэн, хувь хүний үзэл бодлын эрх чөлөөт байдлаас юуны түрүүнд хамаарч, баталгаажихыг бид ХХ зууны эцсээс л ухамсарлах боломжтой болсон юм. Ийнхүү, нийгмийн сэтгэхүйд асар том өөрчлөлт гарах боломжийг 1989-1990 оны заагаас Монгол Улсад өрнөсөн ардчилал олгожээ. Нэг үгээр, ардчилал бол ард түмний амьдрал дунд нийгмийн харилцаанаас өөрөөс нь төрж эсвэл хөгжиж эсвэл хязгаарлагдаж байдаг өргөн олон түмнийг хамарсан үзэгдэл бөгөөд чухамдаа хамтын үйл хэрэг, хамтын бүтээл байдаг болохоор түүнийг хэн нэгэн, тэр тусмаа ямар нэг улс төрийн хүчин өмчилж болдог эд бараа биш юм гэдгийг ухаарах болсон.

1980-1990-ээд оны зааг үеэс монголчуудын ардчиллыг хөгжлийн гол зам хэмээн сонгосон сонголт шинэ зуунд ч хэвээр байх нь эргэлзээгүй. Өөрөөр хэлбэл, өнгөрсөн зууны 80-90-ээд оны зааг дээр социалист систем задран унаж, «хүйтэн дайн» эцэс төгсгөл болсноор дэлхийн түүхэнд нэгэн шинэ үе эхэлсэн гэж хэлж болно. Монгол Улсад ч ардчилал, зах зээлийн эдийн засагт шилжих үйл явц эхэлж, нээлттэй гадаад бодлого явуулан, гадаад бодлогын хүрээ хязгаар тэлж шулуудав. Өөрөөр хэлбэл, дэлхийн бөмбөрцгийн тал хэсэгт өрнөсөн 1980-аад оны сүүлч, 1990-ээд оны үйл явдлууд мөн чанар, цар хүрээ, ач холбогдлоороо үнэхээр агуу бөгөөд энэхүү алтан агшинд монголчууд хувь заяаныхаа шинэ сонголтыг хийж чадсанаар хүн төрөлхтний

³⁹ Намжим Т. Монгол Улсын эдийн засаг. II боть. УБ., 2004. 793 дэх тал.

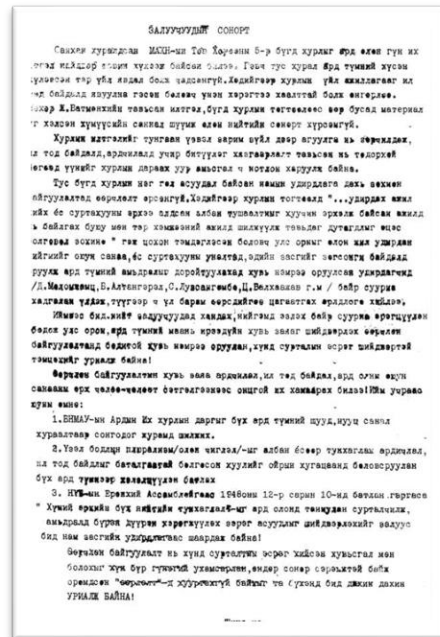
нийтлэг хөгжлөөс хол хаягдснаа нөхөх боломжтой болсон түүхэн боломжийг төгөлдөржүүлэх амаргүй үйлсэд нийгмийн хамгийн соргог, оюунлаг, эв нэгдэлтэй хүч оюутнууд эхнээс нь идэвхийлэн оролцсон нь хэзээ ч үгүйсгэгдэшгүй⁴⁰ билээ. Тухайлбал, Монголын Оюутны холбоо 1990 оны ээлжит бус III чуулганаас «...Өнөөдөр бидний өмнө харгис туршилтад хэлмэгдэж зовсон үй олон хүний амьдрал, хуримтлагдан овоорсон хямралт үзэгдлүүдийг даван туулах бэрхшээлт зорилтууд байгаагийн зэрэгцээ хуучин цагийн сүүлийг мушгиж шинэ эриний үүдийг нээх хувь заяа оногдсноороо азтай улс ч гэж өөрсдийгөө хэлж болно.... Хуучин үеийн тогтолцоог илээр эсэргүүцсэн анхны тэмцэл Ховд хотод оюутнуудын* дундаас үүссэнийг тэмдэглэх хэрэгтэй....» хэмээн албан ёсоор мэдэгдсэн нь буй. Хүн төрөлхтний төдийгүй аливаа үндэстний хөгжлийн түүхийг тодорхой орон зай, цаг хугацаа, хувь хүн, хэсэг бүлэг хүмүүсийн үүрэг том, бага үзэгдлүүдийн нөлөө хүчин зүйлстэй холбож дүгнэх нь маш чухал, хийгээд түүхийн эерэг, сөрөг өөрчлөлт бүхэн өөр өөрийн сургамжтай. Чухам энэ үүднээс тусгайлан авч үзвэл XX зууны буюу орчин үеийн иргэншлийн түүх онц сонирхолтой. Ялангуяа XX зууны II хагас дэлхийн II дайнаас хойших үйл явц ихээхэн анхаарал татдаг. Угтаа монголчуудын эхлүүлсэн энэхүү ардчиллын төлөөх хүсэл эрмэлзэл нь гагцхүү өөрчлөн байгуулалтын хувь заяа ардчилал, ил тод байдал, ард олны оюун санааны эрх чөлөө-чөлөөт сэтгэлгээнээс онцгой их хамааралтай болохыг «Шинэ үе» нэртэй улс төрийн нууц бүлгэмээс 1989 оны 1 дүгээр сарын 2-3-ны шилжих шөнө нийслэлийн гудамж талбайгаар наасан **«Залуучуудын сонорт»** хэмээх ухуулах хуудас нь Монголын тухайн үеийн залуучуудыг ардчилсан хувьсгалд уриалан дуудсан⁴¹ гол алхам байв. Энэ бол нийгмийнхээ дотоод хямралд дөрөөлөн Засгийн эрхэнд гарсан үндсэрхэг цэргийн бүлэглэлүүд бусдын газар нутгийг булаан эзэлж, ноёрхох замаар хүндрэлтэй асуудлаа шийдвэрлэн, улмаар дэлхийн улс төр эдийн засгийг атган жолоодохоор Берлин-Ром-Токиогийн тэнхлэгийн орнуудын өдөөсөн дайн өөрсдийнх нь ялагдлаар төгс асар их хохирол учруулсан юм. Дайнд ялсан холбоотон гүрнүүд сэргээн босголтын нөр их ажлыг хажуугаар дахин хуваарилалтын бодлогоо эрчимжүүлснээр хүчний харьцаа эрс өөрчлөгдөн талцаж эхэлсэн түүхтэй.

⁴⁰ Эрдэнэцогт С. «Эрх чөлөөний эрэлхийлэлд» Монголд ардчилсан хөдөлгөөн үүссэний 20 жилийн ойд зориулав. «Битпресс» Хэвлэлийн газар, «Соёмбо принтинг ХХК. УБ., 2009. 3 дахь тал.

* 1989 оны 12 дугаар сарын 7-нд Монголын алс баруун хязгаар Ховд аймагт Багшийн дээд сургуулийн оюутнууд, багш нарын зохион байгуулсан ардчиллын төлөө анхны жагсаал тус хотын Ард Аюушийн нэрэмжит төв талбайд болсон түүхтэй. Эрдэнэцогт С. «Эрх чөлөөний эрэлхийлэлд» Монголд ардчилсан хөдөлгөөн үүссэний 20 жилийн ойд зориулав. «Битпресс» Хэвлэлийн газар, «Соёмбо принтинг ХХК. УБ., 2009.

⁴¹ Амарсанаа С., Майнбаяр С. Монголын ардчилсан холбооны түүхэн цомог. Монголын ардчилсан хувьсгалын 20 жилийн ойд зориулав. УБ., 2009. 5-6 дахь тал.// Жижгээ Ш. Монголын ардчилсан холбооны түүхэн товчоо (1989-1990). Нэгдүгээр дэвтэр. ред. Эрдэнэцогт С. ШУТИС-ийн Хэвлэлийн үйлдвэр, Сургалтын төв. УБ., 2015. 10-11 дэх тал.

Эх сурвалж: 1. <https://www.facebook.com/Mongoliademrevolution/posts/1506775182740540/>

2. Амарсанаа С. Ардчилсан хувьсгалын тэргүүн эгнээнд. Тэргүүн дэвтэр.

Ред. Төмөрчөдөр Ж. «МН Технологи» ХХК-ний хэвлэх үйлдвэр. УБ., 2011. 29 дэх тал.

Энэхүү талцал нь “нуугдмал” зөрчлүүдийг ил гаргаад зогсохгүй дайнд сүйдсэн Польш, Чехословак, Болгар, Унгар зэрэг орнууд ЗХУ-ын нөлөөгөөр социализмын замыг сонгосон бол, Англи, Франц, Испани мэтийн гүрнүүдийн колони задарч Африк, Ази, Латин Америкийн 100 гаруй улс тусгаар тогтнон ихэнх нь дээрх замд нэгдэж, улмаар АНУ тэргүүтэн, тэдний дэмжлэг хүлээсэн улс орнууд нөгөө талд нь сөрөн зогссон хүн төрөлхтний нүдний өмнө бий болсон бодит түүх мөн. Ийнхүү хоёр талын «хүйтэн дайны үе» гэж нэрлэгддэг 40 гаруй жилийн турш үзэл суртал, эдийн засаг, цэрэг зэвсгээр удтал сөргөлдсөн хоёр туйл задарснаар дэлхийн нутаг дэвсгэрийн 26, хүн амын 33 хувийг эзэлж байсан социалист системд хамрагдсан улс орнуудын хувьд ардчиллын шинэ “*салхи*” салхилан, ардчилал, шударга ёс, чөлөөт шударга сонгууль, үндэсний онцлогоо төвийлгэн гаргах шинэ түүхийн эхлэл гэж болно. Угтаа 1970-аад оны эцсээс хүн төрөлхтний өмөн тулгарч агсан томоохон асуудлуудыг хамтран шийдвэрлэх, унжирсан мөргөлдөөн самууныг нийтийн хүчээр зохицуулах, агаар мандал, далайг энхтайвны зорилгоор ашиглах зэргээр эерэг ахиц болсон. Үндсэндээ, дэлхий нийт шударга бус өрсөлдөөнөөс залхсан төдийгүй эл торгон үе хүртэл улс орнууд шинжлэх ухаан-технологийн хувьсгал ч гэж хэлж болохуйц дэвшилд хүрсэн⁴² нь энэ ажгуу.

1989 оны сүүлээс өрнөсөн ардчилсан хувьсгалын өөрчлөлтийн үйл явцын судалгаа харьцангуй өргөн хүрээнд хийгдсэн гэж үзэж болно. Эдгээр судалгаанд тодорхойлохдоо голдуу барууны улс оронд түгээмэл хэрэглэгддэг латин гаралтай «*democracy*» гэдэг үгийг «ардчилал» гэж монгол үгээр хөрвүүлэн орчин үеийн өрнөдийн нийгэмд дэлгэрсэн түгээмэл утгаар нь хэрэглэх болсон билээ. 1992 онд батлагдсан шинэ Үндсэн хуулинд «ардчилал»-ыг хамгийн өргөн утгаар нь буюу ард түмэнд төрийн дээд эрх мэдлийг эдлүүлэх агүүлгаар

⁴² Эрдэнэцогт С. Монголд ардчилсан хөдөлгөөн үүссэний 20 жилийн ойд зориулсан «Эрх чөлөөний эрэлхийлэлд» ном. «Битпресс» Хэвлэлийн газар, «Соёмбо принтинг ХХК. УБ., 2009. 8-9 дэх тал.

«хүмүүнлэг иргэний ардчилсан нийгэм»⁴³ цогцлоон хөгжүүлэх эрхэм зорилгын хэмжээнд тунхагласан. Шинэ Үндсэн хуулийн үзэл санааг онолын нь талаас авч үзвэл, үндсэндээ орчин үеийн ардчиллын хамгийн гол үнэт зүйлсийг багтаасан сонгодог хийгээд либерал онолын тулгуур зарчмуудад үндэслэсэн байдаг. Чингэхлээр эрх чөлөө агаар лугаа амархан бохирддог зүйл бөгөөд нийгэмд эрх чөлөө байгаа учраас байдал хүндрээд байгаа зүйл огт биш, гагцхүү эрх чөлөөг үнэлж чадахгүй, эрх чөлөөг эдэлж мэдэхгүй хүмүүс түүнийг бохирдуулж улам бүр хомс болгоод байгаа⁴⁴ тухай дурдсан нь буй. Угтаа тэрхүү эрх чөлөө гэдэг нь хүн бүрт олдож байгаа боломж бөгөөд түүний зөв хэрэглээний шалгуур нь хүний болоод аль нэг албан тушаалтны ёс зүйн хэм хэмжээ, ёс суртахуун өнөөдөр бидэнд үгүйлэгдэж байна. Энэ бол монголчуудын бидэнд хэдийнээс байсан үнэт зүйл, язгуур соёл маань ямар нэгэн агаар салхинд замхран алга болж, хий хоосон хийрхэл, хэнээрхэлт хандлагыг бий болгож байна. Өөрөөр хэлбэл, Монголын өнөөгийн улс төрийн орчин бол ерөнхий агуулгаар нь ардчилсан хэв шинжийн орчин гэж үзэхийн зэрэгцээ монголын улс төрийн орчинг нэгэнт ардчилсан хэв маяг бүхий орчин хэмээн үзэж буй тохиолдолд улс төрийн орчны судалгааны үндсэн судлагдахуун нь Монголын ардчиллын төлөвшилтийн хүрээний асуудлууд байх нь илэрхий. Үүнтэй холбогдуулан ардчиллын үе шат, үнэлгээ, бэрхшээл сорилт, нөхцөл хүчин зүйл, чанар, хэв загвар, улс төрийн тогтолцоо, хэм хэмжээ, улс төрийн соёл, ухамсрын хүрээний олон цогц асуудлыг онцолж болно.⁴⁵

Улс төр судлаачид Монголын улс төрийн орчны хэв шинжийн тухайд олон янзын байр суурийг илэрхийлдэг. Тухайлбал, тэд Монголын улс төрийн орчинг хэв шинжийн хувьд «шилжилтийн», «завсрын», «хөгжмөл бус» эсхүл «харьцангуй төлөвшсөн», «үндсэндээ төлөвшсөн» гэх зэргээр томъёолон тодорхойлдог. «Шилжилтийн үе» хэмээх нэр томъёог улс төрийн орчны төлөвшилтийн үйл явцтай холбогдуулан хэрэглэх эсэх тухайд судлаачдын байр суурь өнөө хэр нэгдмэл болоогүй байна. Сүүлийн үед судлаачдын нэг хэсэг нь өнөөгийн улс төрийн орчинг шилжилтийн гэж үзэхээс татгалзахыг санал болгож байна. Харин нөгөө хэсэг нь шилжилтийн үе үргэлжилж байна гэгцгээдэг.⁴⁶ Чингэхлээр ардчиллын олон зуун жилээр шалгагдсан нийтлэг үнэт чанарын зүйл бидэнд хэрэгтэй юу гэвэл хэрэгтэй. Тэгэхдээ түүнийг Монголын нийгмийн улс төрийн орчин, монгол ухаан сэтгэлгээ, амьдрал уламжлалтайгаа нягт шүтэлцүүлэн хамаатуулж, тэндээс өөрийн орны өвөрмөц онцлогт таарч нийцсэн ажил хэргийн үндэсний гэмээр онол, үзэл, бүтээн байгуулалтын шийдэл гарцыг гаргаж ирэх учиртай билээ. Ингэж чадахгүй бол монгол ардчилал ардчилал биш доороо суурьгүй, гаднын зүйлийн хольц төдий эрлийз гибрид маягийн ардчилал болж хувирах аюултай юм.

Монголын ардчилалд өдгөө ёс зүй, ёс суртахуун, үнэхээр дутагдаж байна. Өнөө үед улс төр, ёс суртахуун хоёр улам бүр салж холдсоор байна. Гэтэл ёс суртахуун, ёс зүй бол ардчиллын амин сүнс гэдгийг эрт эдүгээгийн сэтгэгчид ямагт онцлон сануулсаар иржээ. Аристотель “Дээд суртахуун” гэдэг бүтээлдээ бичихдээ «Олон нийтийн болон төр улсын амьдралд оролцъё гэж бодож байгаа тэр этгээд сайн үйлийн суртахуунтай хүн байвал зохино. Тэгээд бодохлоор ёс зүй бол улс төрийн нэг хэсэг, нэг эхлэл нь (arche) болж түүнд багтан ордог...»⁴⁷ гэж бичсэн байдаг. Ёс зүйгүй улс төрчдөөс ёс зүйгүй улс төр төрдөг. Ёс зүйгүй улс

⁴³ 1992 оны Монгол Улсын шинэ Үндсэн хуулийн оршил хэсэг.

⁴⁴ Ц.Элбэгдорж. Бид шинэ сонголтынхоо эзэн болох цаг ирлээ. МоАХ-ын анхдугаар их хурал хуралдсаны 6 жилийн ойд зориулж хэлсэн үг. МҮАН. Хараацайн жигүүр цуцахгүй. Бяцхан ном II. УБ., 1996. 30 дахь тал.

⁴⁵ Болд-Эрдэнэ Д. Монголын улс төрийн нам, намын системийн төлөвшилт. «Бэмби сан» ХХК. УБ., 2008. 187 дэх тал.

⁴⁶ Даваадаш Ч. Монголын нийгмийн шилжилтийн зарим онцлог, ээдрээ. Өдрийн сонин. УБ., 2015 № 187

⁴⁷ Аристотель. Дээд суртахуун. орч. Даш-Ёндон Б. Эртний грекийн философи сэтгэлгээний эх сурвалж. II боть. УБ., 2006. 20 дахь тал.

төрд ёс бус үйл дагалддаг нь жамын доорх зүйл юм. Өнөөдөр монголын улс төр, ардчиллын үйл явцад ёс зүй, хариуцлага гэж үнэхээр алга байна. Ардчилал бол эрх, үүрэг, хариуцлагын тогтолцоот нэгдэл мөн. Эрх, үүрэг хоёр нь бие биенээ нөхөн тэтгэхээс гадна ёс суртахуун, ёс зүйд суурилж байдаг. Ёс зүйт эрх, үүрэг нь ёс зүйтэй хариуцлагад тулгуурладаг. Ингэхлээр ёс зүй бол ардчиллын эрх, үүрэг, хариуцлагын тогтолцооны оршихуйн гол цөм, амин сүнс нь болдог. Өнөөдөр манайд ёс зүйтэй улс төрч, ёс зүйг мэдэрдэг төр засаг гэж алга. Төр засаг нь ёс зүйгүй болохоор улс төрчид нь ёс зүй, ёс зүйн зарчим гэгчийг уландаа гишгэх нь аргагүй юм. Манай улс төрчдөд эрх мэдэл л хэрэгтэй болохоос биш тэдэнд ёс зүй, ёс зүйн мэдрэмж гэж үнэхээр хамаагүй бололтой. Ингэж ёс зүйгүй ардчилал манайд бий болсон нь ёс зүйн хариуцлагын тухай сэтгэх аргагүйд хүргэж буй.

Эх сурвалж: <https://www.facebook.com/Mongoliademrevolution/posts/1506775182740540/>

Өнгөрсөн 30 орчим жилийн хугацаанд бидний бүтээж амжуулсан зүйлс Монголын ардчилалд хэрэгтэй түүний суурь нөхцөл болсоноос биш ардчиллын төлөвшилтийн төгс хэмжүүр, баталгаа хараахан биш. Үүнтэй холбогдуулан 2006-2008 онд хийгдсэн «Азийн барометр»-ын судалгааны хоёр дахь шатанд оролцсон судлаачдын байр суурь сонирхол татав. Тэдний үзэж буйгаар «Зүүн Азийн ардчиллын гурав дахь давалгаанд дэлгэрэнгүй, динамик шинжилгээ хийхдээ бид ардчилах үйл явцыг зөвхөн төлөөллийн байгууллагуудыг бий болгох, ардчилсан Үндсэн хуулийг батлах зэргээр тогтохгүйгээр олон талт үзэгдэл гэж ойлгож байна»⁴⁸ гэсэн нь анхаарал эрхгүй татаж байна. Улс төр судлаач Роүз бичихдээ посткоммунист улс орнуудын ардчилсан өөрчлөлтийн хүрээнд бий болгосон болон бий болж буй зарим нэг нааштай суурь эхлэл институциональ үндэс нь үнэн хэрэгтээ тэдгээр улсуудын хувьд төлөөллийн ардчиллын «техник хангамж» төдий л зүйл болохоос бус «программ хангамж» нь болж чадахгүй байгаа юм.⁴⁹ Эдүгээ Монголд улс төрийн ардчилсан орчны бодит суурийг бүрдүүлсэн хэдий ч ардчилал жинхэнэ агуулга, чанарын төвшинд хараахан хүрч чадаагүй байна. Тиймээс ч Монголын ардчиллыг бэхжүүлж, төлөвшүүлэн төгөлдөржүүлэхийн тулд их зүйл хийх хэрэгтэй. Гэхдээ ардчиллыг сэтгэл хөдлөл, хоосон тунхаглалаар бус бодит үнэлэмж, бүтээлч үйл ажиллагаагаар төлөвшүүлдэг гэдэг нь нэгэнт тодорхой зүйл билээ. Ардчиллыг хэмжээ хязгааргүй эрх чөлөө, хий хоосон хийрхлээр бус тодорхой хэм хэмжээ бүхий эрх чөлөө, хариуцлага, сахилга бат, дэг журам, хууль дээдлэх ёс, жинхэнэ шударга ёсны зарчмаар бэхжүүлэн төлөвшүүлдэг.

Монголын ардчиллын өнөөгийн төлөв байдлыг ерөнхийд нь дүгнэвэл, ардчиллын байгууллагдажсан бүтэц хэлбэрүүд зохион байгуулалтын хувьд бий болсон боловч энэ нь

⁴⁸ УТБА. Азийн барометр: Ардчиллын хөгжлийн харьцуулсан судалгаа. УБ., 2008, 7 дахь тал.

⁴⁹ Мөн тэнд., 7 дахь тал.

нийгэм ардчилсан болсныг илэрхийлэхгүй, эдгээр байгууллагуудын оршин байх арга нь, явуулж буй бодлого, үйл ажиллагаа нь ардчилсан болж чадсан нөхцөлд нийгэм ардчилсан болно гэсэн чанарын талын шалгуураар бол манай ардчилсан хөгжлийн ирээдүйн хандлага тийм ч гэгээлэг харагдахгүй байна. Тухайлбал, Ардчилсан үнэт зүйлс чанарын болоод агуулгын хувьд сайжралыг харуулж байгаа боловч *ардчилсан үнэт зүйлсэд хандах иргэдийн үнэлэмж эргэлзээ төрүүлж байна*. Монгол дахь *ардчилал, зарим талаараа хэврэгшиж байгааг* судалгааны дүнгүүд харуулж байна. Монгол дахь ардчиллын хөгжил төлөвшилтийн цаашдын хандлага, *ирээдүйн дүр зураг ээдрээ төвөгтэй олон зөрчил, бэрхшээл сорилтууд тулгарч байгааг харуулахын зэрэгцээ тэрхүү бэрхшээл, сорилтуудыг хэрхэн шийдвэрлэж чадахаас ардчилсан хөгжлийн цаашдын хувь заяа* шууд хамааралтай болжээ. Монгол Улсын ардчилсан хөгжлийн жилүүдийн зөрчил, бэрхшээл сорилтууд нь өмнөх нийгмийн тогтолцооноос өвлөгдсөн ойлголт, хандлагын инерц, шинэ тогтолцоо бий болох явцад үүссэн дутагдал, гажуудлын аль алинтай нь холбоотой байна. Харин өнөөдөр Монголын нийгмийн хэмжээнд үүсэн бий болоод байгаа бэрхшээл, сорилтууд⁵⁰ нь гол төлөв ардчилсан өөрчлөлтийг хэрэгжүүлэх явцад гарсан, цаашид ужгирч хуримтлагдсан алдаа гажуудлуудтай холбоотой гэж үзэж болохоор байна. Түүнчлэн манай судлаачдын хувьд өнөөгийн нөхцөл дэх хүндрэл бэрхшээлтэй асуудлаа зарим нэг нь «системийн хямрал», «монголын ардчиллын мухардал сүйрэл» хэмээн нэлээд эрс өнгө аястайгаар тодорхойлж байхад нөгөө хэсэг нь «ардчиллын жам ёсны өсөлтийн бэрхшээл», «ардчиллын зүй тогтолт зөрчил», гуравдагч хэсэг нь «ардчиллын гажуудал, парадокс» хэмээн үзэж болох юм.

Эцэст нь дүгнэвэл, ардчилал бол хэм хэмжээ мөн. Хэм хэмжээ бол алив оршихуйн жам ёс юм. Жамын дор амьдрана гэдэг нь хэм хэмжээтэй байх хэлбэр юм. Ардчиллын суурь үнэт зүйлс бүхэн хэм хэмжээтэй. Эрх чөлөө, тэгш ёс, шударга ёс ер нь юм бүхэн хэм хэмжээтэй. Ардчиллыг хэм хэмжээ гэж ухаараагүй тэр газар хариуцлагагүй, ёс замбараагүй, шударга бус зүйл ямагт бугшсаар байдаг нь зүй. Тэгвэл манайд ардчиллыг хэм хэмжээ гэж ойлгох ухаан хэдийнээ үгүй болчихоод

байна. Хэм хэмжээний албан ёсны илэрхийлэл нь хууль ёс мөн. Хууль ёсыг сахих зарчим нь ардчиллын суурь үнэт зүйл мөнөөс мөн. Өнөөдөр Монголд хууль ёсыг хэлбэрэлтгүй баримтлах тухай асуудал нэн эргэлзээтэй болсон. Хууль ёсыг уландаа гишгэнэ гэдэг нь ёс зүйгүй авирлах, хариуцлага гэдгийг умартахад хүргэж байна. Хууль ёс жинхэнэ утгаараа оршин үйлчлэх нь улс төрчид ёс зүйтэй, хэм хэмжээтэй, хариуцлагатай байхын чухал үндэс болдог.

Өнөөдөр ардчилсан тогтолцоонд ижил гараанаас шилжин орсон улс орнуудын өмнө тулгамдаж буй чухал асуудал бол хэм хэмжээ, хууль дээдлэх ёс, үүрэг хариуцлагыг жинхэнэ агуулга төрхөөр нь баталгаажуулан амилуулах хэрэгтэй байна. Түүнчлэн ардчилал, засаглал

⁵⁰ ФСЭХ, ШУА. Монголын нийгмийн өөрчлөлт. Хамтын бүтээл. Чулуунбаатар Г, Хатанболд О. Монгол дахь ардчиллын төлөвшил. УБ., 2008. 240 дэх тал.

нь олон хэмжигдэхүүнтэй бөгөөд өргөн хүрээтэй, цогц үзэгдэл учир энгийн нэг засвар хийх нь үр нөлөөтэй, тогтвортой үр дүн өгөхгүй. Зарим тохиолдолд улс төрийн ээдрээтэй сонголт нь томоохон саад тотгор болдог бол зарим үед үйл ажиллагааны нарийн цогц стратегийг хэрэгжүүлэхэд төвөгтэй байж болох юм. Засаглалын шинэчлэл хийхэд улс төрийн хүсэл зориг, шаргуу оролдлого, тэсвэр тэвчээр шаардагдана. Чингэхийн тулд, бидэнд ёс зүй, хариуцлага, хамтын ажиллагаа, нийгмийн ёс зүйт хариуцлагад тулгуурласан үндэсний онцлог бүхий хүчин зүйлсийг шат дараалалтайгаар хийж гүйцэтгэх шаардлага бий болж байна. Чингэхийн тулд, (i) улс орон бүр (пост-коммунист болон үндэсний онцлог бүхий ардчиллыг сонгон хөгжиж буй улс орнууд гм) төр ёсны түүхэн уламжлал, нийгэм, иргэншлийн үндэсний хөрс суурь, шашин соёлын өвөрмөц байдалтай холбоотой хүмүүсийн харилцамжийн (*коммунити*) ба бодгаль чанарын (*индивидуальность*) өвөрмөц хослолыг бий болгох. Ингэсэн нь хүмүүсийн үндэсний дархлаа (*национальный иммунитет*)-г бүрдүүлэх замаар ардчиллын суурь үнэлэмжүүдийг үндэснийхээ онцлогт нийцүүлэн хөгжүүлэх. Цаашлаад, (ii) улс орон бүрийн үндэсний уламжлалын онцлог байдлаас хамаарч нийгмийн харилцаанд танил тал, найз нөхөд, нутаг усныхан, хамт ажиллаж байсан хүмүүс, нэг ангийнхан зэрэг хүчин зүйлс, мөн уламжлалт ёс заншил хуулиас хүчтэй үйлчлэх тохиолдолд эрх мэдлийг төвлөрүүлэхээс сэргийлж, хариуцлага хүлээх чадвартай улс төрийн системийг урамшуулдаг ардчилсан механизмтай байх хариуцлагын тогтолцоог төр засгаасаа шаардах эрхтэй, басхүү шаардах ч ёстой. Чингэхлээр, чөлөөтэй, шударга явагддаг сонгууль бол үүнд хүрэх эхний алхам юм. Үүнийг төлөөллийг хангасан, мэдрэмжтэй засаглалын институцийг цаашид бэхжүүлэх, хэвлэлийн эрх чөлөөг хангах, ард түмэнд санал бодлоо илэрхийлэх боломж өгөх зэргээр бататгах хэрэгтэй. Түүнчлэн ардчиллын нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн үнэт зүйлс тухайн ард түмний амьдрал үйл ажиллагаа, нийгэм-улс төрийн бодит практикт биежиж хэрэгжисэн төлөв байдлыг, эсвэл хэрэгжиж биелсэн байх үеийн тухай угтан тоймлосон төсөөллийг тэр улс үндэстний ардчиллын загвар гэж болзмол байдлаар нэрлэж болно. Энэ нь эгэл жирийн иргэний амьдралын хэвийн үйл ажиллагаанаас эхлээд улс төрийн засаглалын хэлбэр, бүтэц хүртэл өргөн хүрээтэй нийгэм, улс төрийн үзэгдэл, үйл явцыг хамарна. Иргэдэд ээлтэй сайн бөгөөд ардчилсан засаглал⁵¹ гэдэг нь иргэдэд тэгш боломж олгох, нийгэм, эдийн засгийн тэнцвэртэй байдал бий болгох талаар нийгэм өөрийгөө зөв зохион байгуулах тухай асуудал юм. Үүнтэй холбогдох нэг чухал санаа бол Сеймур Мартин Липсетийн дэлхийн ардчиллын тухай лекцийг эргэн харах нь зүйн. Тэрбээр өөрийн эл бүтээлдээ олон чухал сэдвүүдийг хамруулсан байдаг, тухайлбал, ардчиллын нийгмийн нөхцөл байдал, түүний дотор эдийн засгийн хөгжил, улс төрийн соёл; социализм, фашизм, хувьсгал, эсэргүүцэл, үзэн ядалт, хэт туйлширлын үүсэл гарлын тухай; мөн ангийн зөрчил, бүтэц, шилжих хөдөлгөөн; нийгмийн хагарал, намын тогтолцоо, сонгогчдын замнал; төрийн байгууллагуудад итгэх итгэлийн асуудал хийгээд олон нийтийн санаа бодол, төсөөллийг илрүүлэх⁵² судалгааны нэн чухал сэдвүүдийг хөндөн тэдгээрийн мөн чанарыг маш өвөрмөц байдлаар илэрхийлсэн нь өдгөө бидний зайлшгүй судлах гол судлагдахуун болсоор байна. Мөн түүнчлэн бидний өмнө тулгамдаж буй нэг сорилт бол орлогын болон мэдлэгийн хэт их тэгш бус байдал бий болсон нь одоогийн эрх мэдэлтнүүдийн өөрсдийн байр сууриа хадгалж үлдэхийг илүүд үзэх болсон гол шалтгаан болж байна.

⁵¹ МХЗ-9 төсөл. НҮБХХ. Төрийн захиргаа ба ардчилсан засаглал: Иргэддээ үйлчилдэг засгийн газар. орч. Даваадулам Ц. УБ., 2008 он. 28 дахь тал

⁵² Please see the details on the <https://www.ned.org/seymour-martin-lipset-lecture-on-democracy-in-the-world>.

Энэ талаар Сеймур Мартин Липсет нэгэнтээ тэмдэглэсэн нь бий: «Тогтвортой ардчилал нь улс төрийн бүхий том намуудыг хүн амынх нь бүхий л давхаргад дэмжигчидтэй байхын зэрэгцээ тэрхүү давхарга бүрт хүрч ажиллахыг шаарддаг. Аль ч намуудын хувьд нийгмийн үндсэн хэсэг бүрт нягт уялдаатай байж чадахгүйгээр өөрсдийн тогтолцоогоо бүрэн дэмжих боломжгүй бүрдэхгүйгээс гадна ардчиллын суурь зарчмуудын нийгмийн хэсэг бүлэг тус бүрт үргэлжлүүлэн түгээх боломжгүй, эс тэгвээс төрийн зөрчилдүүлэхэд хүргэх аюултай тул буулт хийхээс зайлсхийх огт хэрэггүй».⁵³ Хууль бус дэглэм нь ихэнхдээ өөрсдийн хэрэгцээгээ нэгэн зэрэг нэмэгдүүлээд зогсохгүй өөрсдийн шаардлагыг хангах нэгэн зорилготой нийгмийн хамгийн эмзэг, чадваргүй хэсэг бүлэг хүмүүсийн нэгдэл, эрх мэдлийг эрхэмлэгчдийн нэгдэл болон хувирдаг нь зөрчилтэй, гаж буруу үзэгдэл юм. Өөрөөр хэлбэл, цөөн хэдхэн “ногоон” санаачилгыг хэрэгжүүлснээр амжилтанд хүрнэ гэнэхээр бодож, өөрсдийгөө хуурч мэхлэхийн оронд тогтвортой байдлыг бүрэн хангасан бодит ажил хэрэгж, утга учиртай үйл хэргийг бий болгох нь чухал. Нөгөөтэйгүүр, тогтвортой төр улс бол хязгаарлагдмал нөөц баялгаасаа аль болохоор татгалзаж, гагцхүү ашиг тусаа алдахгүй, байнгын нөхөгддөг баялгаар ард түмнийхээ үндсэн хэрэгцээг хангах чадвартай улс орныг ирээдүй хойч үеийнхэндээ өвлүүлэн үлдээх явдал юм. Мэдээж хариуцлага тооцох чадвартай, хариуцлагатай байна гэдэг нь дан ганц сонгуулийн үеэр тохиолддог зүйл биш бөгөөд сонгуулиас сонгуулийн хоорондох хугацаанд ч мөн хариуцлагатай байхыг хэлж буй асуудал гэдгийг Роберт А.Даль тун мэдрэмжтэйгээр илэрхийлсэн юм. хариуцлага бус, түүнээс ч илүү өргөн утга агуулгатай ёс суртахуунтай үйлдэл юм.⁵⁴Тиймээс улс орны засаглалын асуудлыг шийдвэрлэхийн тулд тогтвортой, чанартай ардчилалд хүрэх нь гол бөгөөд тэрхүү зорилгын гол түлхүүр нь чадавхтай эдийн засаг тэргүүлэх байр суурийг эзлэх нь дамжиггүй. Эдийн засгийн болон улс төрийн эрх тэгш талбаргүйгээр эдийн засгийн хөгжлийг ханган биелүүлнэ гэдэг нь хий хоосон хэнээрхэл, ямар ашиггүй зорилт байх болно. Ямар ч хяналтгүй, хэт их авлига газар авсан тохиолдолд эдийн засгийн өндөр өсөлтөөр дамжуулан ардчиллыг бэхжүүлнэ гэдэг нь ямар ч боломжгүй зүйл юм. Харин ч эсрэгээрээ хууль эрхийг алдагдуулж, тэгш бус байдлыг үлэмж ихээр нэмэгдүүлэх болно. Тухайлбал, Ларри Даймондын тэмдэглэсэн нэгэн зүйлээс ишлэл болгон энд дурдах нь зүйтэй. Тэрбээр «өнөөдөр дэлхий дээр ардчилалд заналхийлж, мөн айдаст автуулж буй үзэгдэл олон бий. Энэ бол муу засаглал юм».⁵⁵ Энэ бол зөвхөн хамаатан садан хийгээд улс төрийн элитүүд, тэдний тойрон хүрээлэгчдийн ашиг сонирхолд үйлчилдэг засаглал юм.

Нөгөөтэйгүүр, энэ нь засгийн газрын хөрөнгө болон элдэв төсөл, хөтөлбөрийн санхүүг захиран зарцуулахад ил тод байдал дутагдаж, зөвхөн ивээлдээ багтаасан хэсэг бүлгийнхэнд үйлчилдэг, эрх мэдлээ урвуулан ашигладаг, авлигад өртсөн, нийгмийн шударга ёсны шаардлагаас зугатсан, алсын хараагүй, дүлий сонсголтгүй болж буй засаглал гэсэн үг юм. Өөрөөр хэлбэл, бодит өөрчлөлт зөвхөн уриа лоозоноос гардаггүй бөгөөд аливаа шинэчлэл, эерэг, ил тод, нээлттэй нийгмийн санаачлагууд нь эрх мэдлийг барьж буй хүмүүсээс бүрэн тууштай байдал, эр зориг, улс төрийн хүсэл эрмэлзэл хийгээд туйлын шударга байдлыг шаарддаг. Энэ бол авторитаризмтай тэмцэх бодит сорилт бөгөөд сайн ардчилал, сайн засаглалыг бий болгох цорын ганц арга зам юм. Тэр утга агуулгаараа, бид ардчиллыг ард түмний өмнө тулгарч буй хамгийн их маргаан дагуулж буй сорилтуудыг шийдвэрлэх хүчирхэг, бүтээмжтэй механизм гэж үзэх ахул тэрхүү бэрхшээлийг эрч хүчтэйгэрэ даван

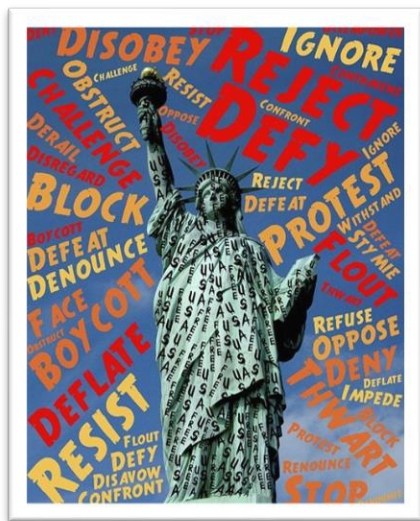
⁵³ Seymour Martin Lipset. Political Man: The social bases of politics. New York: Doubleday. 1960. p. 31

⁵⁴ Anwar Ibrahim. Confronting authoritarianism. Project Muse. Journal of Democracy, Vol 30. №2, April 2019. p. 8

⁵⁵ Larry Diamond et al., A Quarter-Century of Promoting Democracy. Journal of Democracy, Vol 18. October 2007. p.119.

туулж гэмээ нь илүү их үнэ цэнэтэй боломжийг бий болгож чадна. Гэхдээ ардчиллыг сурталчлах нь үндэсний аюулгүй байдалд нэн чухал гэдгийг ард түмэн сурталчилж байгаа нь зөвхөн үнэт зүйл, үзэл санаандаа үйлчлэх бус харин бидний аюулгүй байдал, сайн сайхан байдалд ноцтой асуудал тулгарч, тэр нь сүйрэх аюулд хүргэх ахул түүнээс хамгаалахын тулд олон нийтийн дуу хоолойг өндөрт өргөн эсэргүүцлээ илэрхийлэх нь маргашгүй үнэн бөлгөө.

Нөгөө талаар, ардчилал, эрх чөлөөний талаарх хэт ерөнхий, гэнэн төсөөлөл, улс төрийн соёлын доогуур төвшнөөс хамаарч эрх зүйт төр, ардчиллын хөгжилд бэрхшээл, хүндрэл гарч, улмаар гажуудал, завхрал алхам алхамаар газар авах боллоо. Энэ нь өнөөгийн ардчилсан тогтолцоотой авч тэрхүү тогтолцоонд саад бэрхшээл учирч буй улс орнуудын хувьд иргэний нийгмийн хяналтын үүргийг бэхжүүлж, урамшуулах цаг үеийн шаардлага бий болж буйг харуулахын зэрэгцээ Иргэний нийгмийн байгууллагуудын ажлын үр нөлөөг нэмэгдүүлэх шаардлага өдөр ирэх тусам нэмэгдсээр байна. Чингэхийн тулд тэдний өөрсдийнх нь үйл ажиллагаанд хариуцлага, ил тод байдлын зарчмыг нэвтрүүлэх явдлыг дэмжих хэрэгтэй. Мөн засаг төрөөс иргэний нийгэм санаа бодлоо илэрхийлэх, зохион

байгуулагдах, хөгжлийн үйл явц зэргийг хянахад оролцох, улсын салбарын үйл ажиллагааг хянах үүргийг биелүүлэх, эвсэл, сүлжээ байгуулах, зөвлөх, нөөц баялгийн ашиглалтын тухай шинжээчийн шаардлага хүргүүлэх, улс төрийн хүсэл зоригийг дэмжих, сурталчлах, түүний хэрэгжилтэд хяналт-шинжилгээ хийх, нийгмийн бүлэг, ялангуяа эмзэг, гадуурхагдсан хэсгийг дайчлах зэрэгт зориулан эрх зүй, улс төр, институцийн орон зайг бий болгон санаачлан ажиллах ёстой. Түүнээс биш, өнөөдөр тулгар эх оронч үзлийн үнэлэмж нь хаягдаж, үүнийг олдмол эх оронч үзэлтнүүд овжин ашиглах боломж олсон цөвүүн цагт дор ардчилал бидэнд «үг хэлэх эрх чөлөө авчирсан» хэмээн хэт туйшран хуйлрах нь нэг талаас тэрхүү «үг хэлэх эрх чөлөө» гэж чухам юуг хэлээд байгааг тайлбарлах шаардлагатай. Энэ нь ардчиллын маш энгийн утгаар бол «үг хэлэх эрх чөлөө» гэдэг нь ард түмний хэлсэн үг төр засгийн чихэнд шууд хүрч байхыг л хэлээд буй юм.⁵⁶ Эдгээр чиг үүрийг үр дүнтэй хэрэгжүүлдэг байхын тулд иргэний нийгэм нь чадавхтай, санхүүгийн тогтвортой байдлаар хангагдсан, дотоод хариуцлага, ил тод байдлыг нь эрхэмлэсэн байр сууринаас хандах нь аливаа яриа хэлцэл, түншлэл, хамтын ажиллагаа, ил тод байдлаар дамжуулан төр, Иргэний нийгмийн байгууллагуудын хоорондох үл итгэлцэх байдлыг арилгахад чухал үүрэг гүйцэтгэж, өндөр хариуцлагатай ажиллах учиртай.

Сүүлийн үед ардчилагдсан болон шинээр ардчилагдаж буй олонх улс орнуудад олон нийтийн зүгээс төрийн болон улс төрийн институтэд итгэх итгэлийн бууралт, иргэдийн улс төрийн намуудаас хүнийсэх хандлагын өсөлт, ардчилсан засаг төр, улс төрчдийн авлигад автсан, амиа хичээсэн хариуцлагагүй байдал улам газар авах болсонтой уялдан ардчилалд шүүмжлэлтэй хандах сэтгэл зүй тодорхой илэрч, ажиглагдах болжээ. Үүнтэй уялдан өнөөгийн ардчилал боломжоо шавхаж дууссан тухай гутрангуй өнгө аястай онол, баримтлал гарч ирэх болсон юм. Энэ бүхэн нь «ардчиллын зөрчил» (диллема), «ардчиллын мухардал», «ардчиллын

⁵⁶ Энхээ Ч. Ардчилсан хөдөлгөөн (Хөшигний арын нууц). «Сонгох эрх» номын хавсралт 2. ред. Даариймаа Г. «Адмон» ХХК. УБ., 2010. 10 дахь тал.

хямрал», «түүхийн төгсгөл»-ийн тухай сэдвүүдээр тодорхой илэрч байгаа.⁵⁷ Гэхдээ ингэлээ гээд тэдний хэн нь ч ардчиллаас ухрах тухай асуудлыг өнөө хэр гаргаж тавиагүй байгаа нь сонин юм.

Үүнээс үзэхүл, ардчилал нь «*өө сэвгүй төгс зүйл*» биш аж. Тэгэхдээ түүнийг төлөвшүүлэх үйл явц нь асар их хүчин чармайлт шаардсан амаргүй бөгөөд төвөгтэй үйл ажиллагаа юм. Орчин үеийн ардчилалд тохиолдож буй сорил бэрхшээл нь улс орон бүхэнд нийтлэг агуулгатай илэрч буй ч тэдгээр улсуудын хөгжлийн төвшин, сэтгэлгээний онцлог, соёл, туршлага, уламжлалтай холбоотойгоор харилцан адилгүй шинж байдлаар илэрч үйлчилж байгаа юм. Тиймээс ч ардчилагдсан улс орнууд тулгарч буй асуудал, бэрхшээлээ өөр өөрийнхөөрөө оношлон томъёолж байгаа юм. Өөрөөр хэлбэл, аливаа шинэ нөхцөл байдлын шинэ өрнөл нь шинэ дуудлага, шинэ боломжуудыг бий болгоод зогсохгүй уламжлалт үзэл баримтлал бүхий улс төрийн намуудын хойноос харамсан гашуудах бус аж үйлдвэржсэн нийгмийн эрхийн үед хурц мөргөлдөөн, хатуу үзэл баримтлалд баригдсан намуудын орчинг бий болгохоос татгалзаж гагцхүү улс төрийн намууд болон улс төрийн төлөөлөлд ямар хариуцлага, хязгаарлалтыг өдөр тутам тавих нь идэвхтэй иргэний нийгмээс шууд хамаарна. Энэ бол иргэний нийгэм сэргэн босохгүйг улс төрийн намууд шинэчлэгдэхгүй, тиймээс ардчилал ч мөн сэргэн шинэчлэгдэхгүй⁵⁸ ажээ.

Ардчиллын чанарын үзүүлэлтүүдэд гарч буй хэлбэлзлийг авч үзсэнээр ардчиллын улс төрийн соёлын бодит байдлын талаар шалтгаан аргаар дэвшүүлсэн таамаглалуудыг нягтлан шалгах нь нэн чухал явдал юм. Бүс нутгийнхаа хүрээнд ардчиллын чанарын үзүүлэлтүүдэд гардаг ялгаа зөрүүтэй талууд тухайн бүс нутагт ажиглагддаг улс төрийн соёлын ялгаа онцлог, тухайлбал хариуцан тайлагнах талаар тогтсон санаа бодол болоод улс төрчдийн итгэл даах чадвар зэргээрээ хоорондоо ялгаатай байдаг онцлогуудтай хэр зэрэг дүйж байгаа талаар шинжилгээ хийх замаар энэхүү дүгнэлтийг гаргахыг хичээв. Түүнчлэн ардчиллыг хөгжүүлэн бэхжүүлэх үндэсний механизм нь хууль тогтоох болон бүх шатны гүйцэтгэх байгууллага, хүний эрхийг хамгаалах төрийн болон төрийн бус төрөлжсөн байгууллагууд, нутгийн өөрөө удирдах байгууллагуудыг оролцуулан иргэний нийгмийн бүх байгууллага, хөдөлгөөн, олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл, хувийн хэвшлийн байгууллагууд, олон улсын байгууллагууд зэргээс бүрдэнэ. Эдгээр нь өөр өөрийн эрхлэх ажлын хүрээнд ардчиллыг хөгжүүлэх, бэхжүүлэх, үүрэг, хариуцлагыг хүлээж, зохих хувь нэмрээ оруулах нь монголын ардчилал, ардчилсан засаглалыг төгөлдөржүүлэх цаашдын төлөв, хандлага байх болно хэмээн дүгнэж байна.

Эрх чөлөө агаар лугаа амархан бохирддог бөгөөд тэрхүү эрх чөлөө гэдэг нь хүн бүрт олдож байгаа боломж бөгөөд түүний зөв хэрэглээний шалгуур нь хүний болоод аль нэг албан тушаалтны ёс зүйн хэм хэмжээ, ёс суртахуун өнөөдөр бидэнд үгүйлэгдэж байна. Учир нь жирийн олон түмэн юу ч хэлээд, сонсдог төр засаг, албан тушаалтан үгүй боллоо хэмээн ухах олон түмний цөхөрсөн хандлага үлэмж нэмэгдэх болсон. Нэг үгээр хэлбэл, өнөөх бидний “үг хэлэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх эрх чөлөө” гэдэг нь хаана оршин буйг бэдрэн хайх цаг дор бид амьдарсаар л. Үг хэлэх эрх чөлөө хаалттай байсан нийгмийг задлахаар тэмцэж, энэ эрх

⁵⁷ Чулуунбаатар Г. Шилжилтийн нөхцөл дэх ардчилал, улс төрийн тогтолцооны монгол хувилбарын тухайд. «Шинэ толь» сэтгүүл. УБ., 1994. 47-49 дэх тал.

⁵⁸ Клима Михал. Тоталитар дэглэмээс гажуудсан ардчилал руу. орч. Сайханзаяа Ж. ред. Батсайхан Р ба бусад. «Сэлэнгэ пресс» ХХК. УБ., 2017. 151, 159 дэх талууд.

чөлөөг Монголын ард түмэнд олж өгөхөд хувь нэмрээ оруулсан⁵⁹ өнөөх ардчиллагчдын маань анхнаасаа зорьж байсан зорилгууд илт өөрчлөгдөж, ардчилал гэдэг нь хэдхэн хүний албан тушаалд хүрэх шатны гишгүүр болон хувирч,, өнөөх тулгар эх оронч үзэл нь хөрөнгө мөнгө, эрх мэдэл, албан тушаал, өс хонзонгийн төлөөх *«аугаа их ардчилсан хэмээх хуурамч баг зүүсэн, зүсээ хувилгасан шударга бус нийгэм»* болон хувирч буй нь бидний оршин энэ цагт нэгэнтээ тодхон харагдана. Энэ бол монголчуудын бидэнд хэдийнээс байсан үнэт зүйл, язгуур соёл маань ямар нэгэн агаар салхинд замхран алга болж, хий хоосон хийрхэл, хэнээрхэлт хандлагыг бий болгож буйн тод илрэл. Чингэхлээр ардчиллын олон зуун жилээр шалгагдсан нийтлэг үнэт чанарын зүйл бидэнд агаар мэт хэрэгтэй байна. Тэгэхдээ түүнийг Монголын нийгмийн улс төрийн орчин, монгол ухаан сэтгэлгээ, амьдрал уламжлалтайгаа нягт шүтэлцүүлэн хамаатуулж, тэндээс өөрийн орны өвөрмөц онцлогт таарч нийцсэн ажил хэргийн үндэсний гэмээр онол, үзэл, бүтээн байгуулалтын шийдэл гарцыг гаргаж ирэх учиртай билээ. Ингэж чадахгүй бол монгол ардчилал ардчилал биш доороо суурьгүй, гаднын зүйлийн хольц төдий эрлийз гибрид маягийн ардчилал болж хувирах аюул нүүрлэж буй. Эцэст нь хэлэхэд, бид төр нь иргэнээ дарангуйлах эрхийг хуульчилсан, иргэдээ ядуу гуцуу амьдруулж байгаагийнхаа төлөө хариуцлага хүлээдэггүй, ард түмэндээ үйлчилдэггүй, иргэдийнхээ улс төрийн эрхийг нь хаан боогдуулсан, үг хэлэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх явдлыг төрийн нэрээр амыг таглаж барьж хорьдог тийм нийгмийг нурааж эрх чөлөөтэй, хүмүүнлэг иргэний ардчилсан нийгэм байгуулахын, бас бүтээхийн төлөө тэмцсэн. Эл тэмцэл ч бодит биелэлээ олсон. Гэхдээ бид өнөөдөр эрх чөлөө гэдэг төр, иргэн хочрын харилцан хамаарал бүхий хамтын ажиллагаа, хэн хэнийхээ өмнө хариуцлага хүлээх үүрэгтэй, төр нь иргэний өмнө ямар эрх эдэлж, үүрэг хүлээхийг, иргэн нь ямар эрх, үүрэгтэй байхыг хуулиар зохицуулсан шударга гэрээгээр зохицуулагдах учиртай. Гэтэл энэ байдал өнөөдөр бүрэн биелэгдэж, цогцоороо хангагдсан уу гэвэл эргэлзээтэй хэвээр байна.

Бидний *«ардчиллагчид»* хэмээн нэршиж, бас хүндэтгэж ирсэн нөхөд туулж ирсэн гучин жилийнхээ алдаа оноог эргэн харж, түүндээ шүүмжлэлтэй хандаж улмаар өөрсдийн хийсэн алдаа, дутагдлаа засаж залруулах, *«үг хэлэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, шударга, ардчилсан нийгэм»*-ийнхээ өнөөгийн өнгө төрх, байр байдалд үнэлэлт дүгнэлтээ өгөх цаг ирсэн хэмээн ухаж буй нь энэ буюу.

Abstract

The instrumental importance of democracy is existed on politically voice expressed that should be noticed others notifications in requiring to expression of the views for the people. Along with detailed studies on democracy, that requited to study on the practice of democracy, while a person who are the opportunity to learn from one another, and social values and priorities is construction of helps. Logically, democracy is naturally worth that lives of citizens and political decisions such is the instrumental importance and required to constructive spiritual importance as well. The most political power and influences that an organization or individual can exercise, the higher level of capacity it has. However, many theorists have noted that democracy requires and educated citizenry. Those individuals and groups who have prior understanding of the institutional processing that are able to participate constructively in democratic political processes, they could do with sufficient knowledge to voting and taking part in the political debates. The goal of the capacity building is bringing about

⁵⁹ Энхээ Ч. Ардчилсан хөдөлгөөн (Хөшигний арын нууц). «Сонгох эрх» номын хавсралт 2. ред. Даариймаа Г. «Адмон» ХХК. УБ., 2010. 7-15 дахь тал.

a better standard of living within that society by associating with the institutional reform as well; altering acceptance rules of behavior, and developing new policies.

In this article, we attempted to making the analysis on the empirical research materials that made by the author in recent years, in accordance with democratization and its transformation of the way in which the countries in the process of democratization are attempting to analyze discourse under the so-called «*Endeavouring for the Freedom and Demonstration in the Surging for the Democracy Process*». Hereof, the reason of writing this article is attempted to clarify the nature of the process of democratic endeavours such as Students for Democratic Society in 1959, USA, a violent struggle for democracy, human rights, corruption, and bureaucracy in China was wiped out in the Tiananmen Square in the PRC in 1989, that caused by the 30th anniversary of the terrible events and the trends of the authorities and the counter-measures the approach of the authorities, and fierce struggle for democracy in Eastern Europe and the collapse of the USSR etc. In addition, recent events of affecting democracy and its subsequent bias have been analyzed by the academic article which was published on the academic issue on 'Studia Philosophiae Et Juris - XXXII' (UB., 2017) from the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences, such titled on «*Analysis on the Understanding & Perception on Democracy in Mongolia: Discourse Analysis*», and this article is a continuation of the academic article.

Key words: democracy, democratic impact, effect, politics, social values and spiritual importance, way of life, democratic political process, educated citizenry

Ном зүй

Монгол хэлээр

1. Амарсанаа С, (2011). Ардчилсан хувьсгалтын тэргүүн эгнээнд. Тэргүүн дэвтэр. ред. Төмөрчөдөр Ж. «МН Технологи» ХХК-ний хэвлэх үйлдвэр. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
2. Амарсанаа С, Майнбаяр С, (2009). Монголын ардчилсан холбооны түүхэн цомог. Монголын ардчиллын хувьсгалын 20 жилийн ойд зориулав. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
3. Антони Гидденс, (2006). Социологи. ред. Ганхуяг Д. МУИС, НШУС. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
4. Аренд Лийпхарт, (2010). Ардчиллын загвар: гучин зургаан орны төр, засгийн хэлбэр ба илрэл. орч. Ганбат Д. ННФ. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
5. Аристотель, (2006). Дээд суртахуун. орч. Даш-Ёндон Б. Эртний грекийн философи сэтгэлгээний эх сурвалж. II боть. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
6. Аристотель, (2006). Улс төр. орч. Даш-Ёндон. ФСЭХ. ШУА. «Соёмбо принтинг» ХХК. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
7. Болдбаатар Ж, (2017). Монголын «перестройка» (өөрчлөн байгуулалт)-ийн түүхийн судалгаа. Улс төрийн түүх (1980-аад оны эхнээс 1992 он). ред. Даш-Ёндон Б. ТАХ, ШУА. «Соёмбо принтинг» ХХК. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
8. Болд-Эрдэнэ Д, (2008). Монголын улс төрийн нам, намын системн төлөвшил. «Бэмби сан» ХХК. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.

9. Горбачев Михаил Сергеевич, (2013). Бүх юм өөрийн цаг хугацаатай. орч. Баатар Ч. ред. Жавхлан Н. Анхны хэвлэл. «Монсудар» Хэвлэлийн газар. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
10. Даваадаш Ч, (2015). Монголын нийгмийн шилжилтийн зарим онцлог, ээдрээ. Өдрийн сонин. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
11. Дорно, Өрнө сэтгүүл, (1994). Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
12. Жижгээ Ш, (2015). Монголын ардчилсан холбооны түүхэн товчоо (1989-1990). Нэгдүгээр дэвтэр. ред. Эрдэнэцогт С. ШУТИС-ийн Хэвлэлийн үйлдвэр, Сургалтын төв. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
13. Зиновьев А, (2017). Өрнө дахин: Западнизмын гоц үзэгдэл. орч. Даш-Ёндон Б, ред. Чулуунбаатар Г. «Соёмбо» принтинг. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
14. Константин Сыроежкин, (2019). «Бар»-ын ав: Хятадад өрнөж буй авлигатай тэмцэх ажиллагаа. орч. Зоригт Д, ред. Нямдорж Ц. АТГ. «Адмон принтинг» ХХК. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
15. Клима Михал, (2017). Тоталитар дэглэмээс гажуудсан ардчилал руу. орч. Сайханзаяа Ж. ред. Батсайхан Р., ба бусад. «Сэлэнгэ пресс» ХХК. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
16. Монгол Улсын Үндсэн хууль, (1992). Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
17. МҮАН, (1996). Хараацайн жигүүр цуцахгүй. Бяцхан ном II. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
18. МХЗ-9 төсөл. НҮБХХ, (2008). Төрийн захиргаа ба ардчилсан засаглал: Иргэддээ үйлчилдэг засгийн газар. орч. Даваадулам Ц. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
19. Намжим Т, (2004). Монгол Улсын эдийн засаг. II боть. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
20. УТБА, (2008). Азийн барометр: Ардчиллын хөгжлийн харьцуулсан судалгаа. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
21. ФСЭХ. ШУА, (2008). Монголын нийгмийн өөрчлөлт. Хамтын бүтээл. Чулуунбаатар Г, Хатанболд О. Монгол дахь ардчиллын төлөвшил. УБ Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
22. Хатанболд О, (2016). Монголын ардчиллын үнэлгээ: арга зүй ба кейс. Улс төр судлалын доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон нэг сэдэвт бүтээлийн хүрээнд хийсэн шинжээчдийн үнэлгээ. «Адмон» ХХК. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
23. Хатанболд О, (2017). Ардчиллыг ойлгохуй ба судлахуй: Монголын жишээн дээр. ред. Чулуунбаатар Г., Цэцэнбилэг Ц., Ганбат Д нар. «Соёмбо» принтинг. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
24. Чулуунбаатар Г, (1994). Шилжилтийн нөхцөл дэх ардчилал, улс төрийн тогтолцооны монгол хувилбарын тухайд. «Шинэ толь» сэтгүүл. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
25. Элбэгдорж Ц, (1996). Бид шинэ сонголтынхоо эзэн болох цаг ирлээ. МоАХ-ын анхдугаар их хурал хуралдсаны 6 жилийн ойд зориулж хэлсэн үг. МҮАН. Хараацайн жигүүр цуцахгүй. Бяцхан ном II. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
26. Эрдэнэцогт С, (2009). «Эрх чөлөөний эрэлхийлэлд» Монголд ардчилсан хөдөлгөөн үүссэний 20 жилийн ойд зориулав. «Битпресс» Хэвлэлийн газар. «Соёмбо принтинг» ХХК. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.
27. Энхээ Ч, (2010). Ардчилсан хөдөлгөөн (Хөшигний арын нууц). «Сонгох эрх» номын хавсралт 2. ред. Даариймаа Г. «Адмон» ХХК. Улаанбаатар хот, Монгол Улс.

Англи хэлээр

1. Anwar Ibrahim, (2019). Confronting authoritarianism. Project Muse. Journal of Democracy, Vol 30. №2, April.
2. Kurlantzick Joshua, (2003). The Dragon Still Has Teeth: How the West Winks at Chinese Repression. World Policy Journal. 20 (1): [doi:10.1215/07402775-2003-2011](https://doi.org/10.1215/07402775-2003-2011). JSTOR 40209847.
3. Wang Dan, (2019). The Meaning of June 4th. Project Muse. Journal of Democracy, Vol 30, №2,
4. Elizabeth Economy, (2019). Dissent is not Dead. Project Muse. Journal of Democracy, Vol 30, №2,
5. Seymour Martin Lipset, (1960). Political Man: The social bases of politics. New York: Doubleday.
6. Anwar Ibrahim, (2019). Confronting authoritarianism. Project Muse. Journal of Democracy, Vol 30, №2, April
7. Dahl A. Robert, (1976). Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven. Yale University Press.
8. Larry Diamond et al., (2007). A Quarter-Century of Promoting Democracy. Journal of Democracy, Vol 18. October.
9. Larry Diamond, (1995). Promoting Democracy in the 1990s: Actors and instruments, issues and imperative. A report to the Carnegie commission on preventing deadly conflict. Carnegie Corporation of New York. December.

Цахим эх сурвалж

1. <https://www.britannica.com/topic/Students-for-a-Democratic-Society>
2. <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1201/students-for-a-democratic-society>
3. <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1201/students-for-a-democratic-society>
4. <https://www.biography.com/us-president/lyndon-b-johnson>
5. <http://atime.mn/view/article/?page=show&id=320>
6. <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,970278,00.html>
7. https://en.wikipedia.org/wiki/1989_Tiananmen_Square_protests#cite_note-FOOTNOTEGreenslade2014-251
8. <https://www.theguardian.com/media/greenslade/2014/jun/03/press-freedom-tiananmen-square-protests-1989>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=kMKvxJ-Js3A>
10. <https://www.reuters.com/article/us-china-tiananmen-advertisement/young-clerk-let-tiananmen-ad-slip-past-censors-paper-idUSHKG14616220070606>.
11. https://books.google.mn/books?id=9eq4HT-0rwsC&redir_esc=y
12. <http://atime.mn/view/article/?page=show&id=320>
13. <https://books.google.mn/books?id=tgXGBQAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
14. <https://www.state.gov/on-the-30th-anniversary-of-tiananmen-square/>
15. <http://www.china-embassy.org/eng/zmgxss/t1669295.htm>
16. <https://www.ned.org/seymour-martin-lipset-lecture-on-democracy-in-the-world>.
17. <https://www.romania-insider.com/romania-30-years-democracy-1990>

18. <https://www.pewresearch.org/global/2017/10/16/many-unhappy-with-current-political-system/>
19. <https://www.biography.com/us-president/lyndon-b-johnson>